

म. ग्रं. मं. ठाणे

विषय *व्योम*

सं न

२२५

सं न १२४७

व्योम-ज्योति

संपादक

भ. व्यं. देशमुख

परिचय-लेखक

वि. स. खांडेकर

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

संग्रहालय/वाचनालय शाखा.

अंक नं *२६६९*

विभाग

२१०२

क्रमांक

१२५४

REFBK-0006904

REFBK-0006904

१०२ व्योम

०२ देशमुख

सूचना - पुस्तक आठ दिवसावर उघ्दू नका पुस्तकाची खराबी करू नका

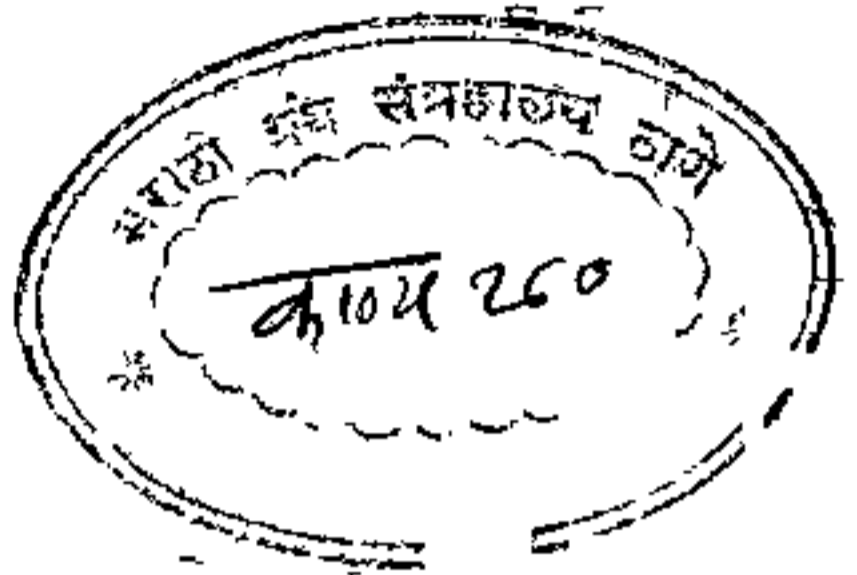
१०/११/२०१६

२२/११/१६

१०/११/१६

काव्य-ज्योति

75

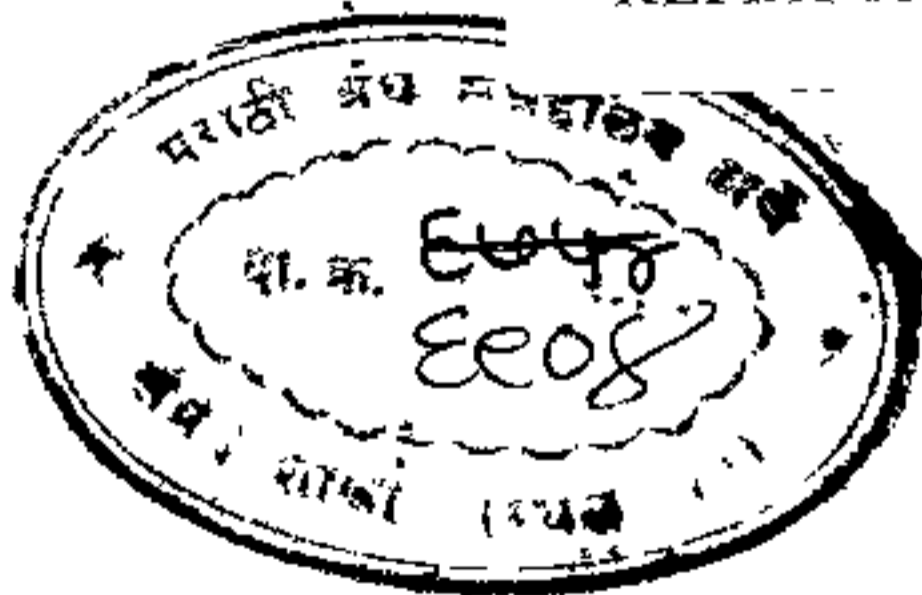

संपादक
भ. व्यं. देशमुख

परिचय-लेखक
वि. स. खांडेकर

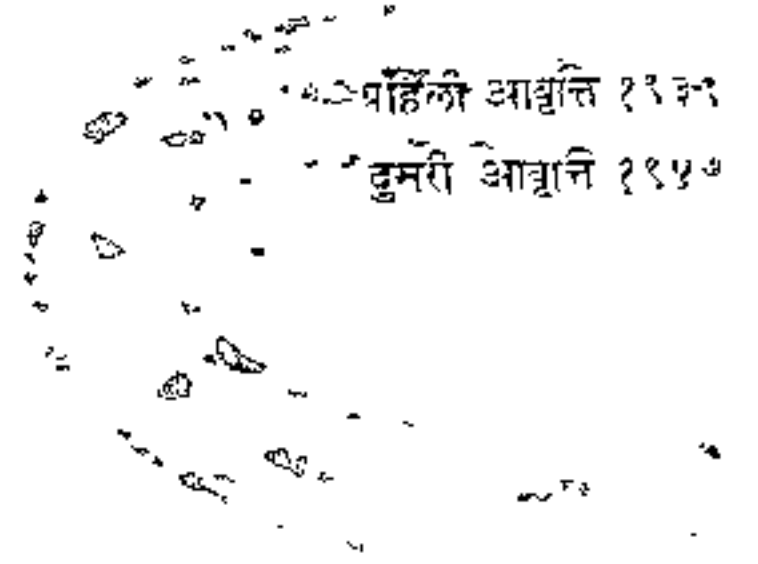

REFBK-0006904

किंमत सन्वा रुपया

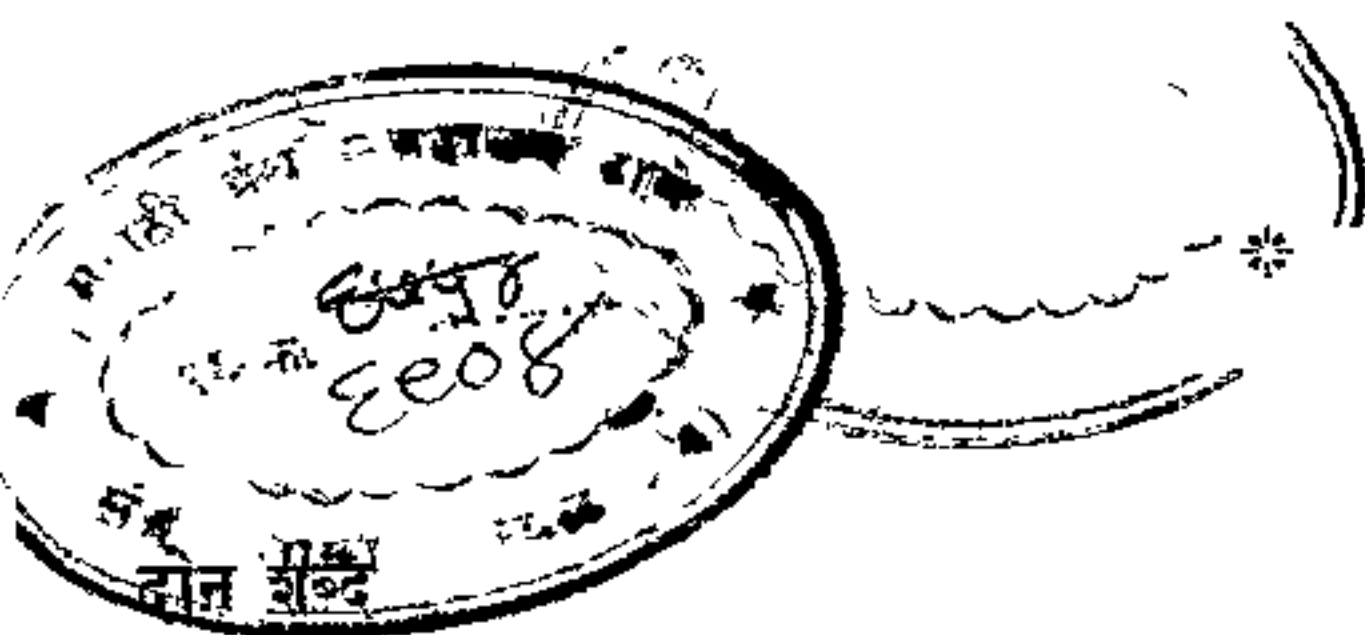
प्रकाशक
रा. ज. देशमुख,
देशमुख आणि कंपनी
१९, १ शनवार पेठ, पुणे २

१ सर्व हक्क सुरक्षित
२ मुखपृष्ठावरील चित्र-श्री डॉ. डी. इलाल यांचे आहे

२१ जून १९४७

मुद्रक
चिठ्ठल हरि बर्वे,
आर्यभूषण मुद्रणालय,
११५/१ शिवाजीनगर, पुणे ४

‘ काव्यज्योति ’ या छोट्या कवितासंग्रहाची पहिली आवृत्ति १९३९ साली निघाली. अनेक शाळानी मोठ्या प्रेमाने या पुस्तकाचे स्वागत केल्यामुळे ती लवकरच संपून गेली. काही आवश्यक सुधारणा करून दुसरी आवृत्ति त्वरित प्रकाशित करायचा आमचा विचार १९४२ पासून चालला होता पण गेल्या पाच वर्षांत मोठमोठ्या राष्ट्राप्रमाणे तुमच्या आमच्या-सारख्या छोट्या माणसानाही मनातल्या मनात युद्धोत्तर योजना आखण्या-पलीकडे दुसरे काहीच करता आले नाही !

या काळात एक लॉकरी कोट करायचा असला तरी सामान्य संसारी मनुष्य मनात म्हणत असे, ‘ पचवीस रुपये वार कापड घेऊन आणि शिंप्याला तीस चाळीस रुपये दक्षिणा देऊन आजच कोट शिवायची इतकी काय जरूरी आहे ? ही लढाई जन्मभर थोडीच चालणार आहे ! ती सपली म्हणजे स्वस्ताई होईल आणि मग आपण थोड्या पैशात असा सुंदर कोट शिवून टाकू की रस्त्याने जाणारे येणारे लोक आपल्याकडे टकमक पहातच राहतील

पण बिचान्याला जेव्हा महामदाने सुद्धा हसावे अशी त्याच्या या मनो-राज्याची स्थिति झाली युद्ध सपल्याचे वर्तमानपत्रावरून त्याला कळले. पण बाजारात पाऊल टाकले रे टाकले की वर्तमानपत्रातल्या इतर अनेक बातम्याप्रमाणे हीही बातमी खोटी असली पाहिजे, असे राहून राहून त्याच्या मनात येऊ लागले. युद्धकाळापेक्षाही युद्धोत्तर काळात महा-

गाई वाढली. त्याने नवा लोंकरी कोट करावा अशी जिना, चर्चिल, टुमन, स्टॅलिन वगैरे बड्या लोकाची काही इच्छा दिसेनाच अजूनही थडीच्या दिवसात कुडकुडत लोंकरी कोट करण्याचा बेत बापडा करित बसला आहे !

‘काव्यज्योती’चे थोडेंसे असेच झालें विद्यार्थीवर्गात प्रिय झालेलें हें पुस्तक पूर्ववत् स्वस्त द्यावें, म्हणून प्रकाशक वाट पहात राहिले पण डिमगा गेला तरी कवित्व मार्गें रहातें ना ? युद्ध संपलें तरी त्याची सख्खी बहीण महागाई अजून तशीच रेंगाळत राहिली आहे. यी आक्काबाईला सारें जग पादाक्रांत करण्याच्या राक्षसी वेडानें पळाडलेलें दिसते अशा स्थितीत अधिक वाट पहाण्यात अर्थ नाही, म्हणून ही आवृत्ति प्रकाशक रसिकाना सादर करित आहेत

❦

❦

❦

❦

‘काव्यज्योति’ च्या पहिल्या आवृत्तीच्या आरम्भी संपादक श्री. भ. व्य. देशमुख यांनी या पुस्तकाचा इतिहास खालील शब्दात निवेदन केला होता

‘खासगी शाळा, हिप्परगें, या राष्ट्रीय शिक्षण-संस्थेंत जेव्हा मी विद्यार्थी या नात्याने शिकत होतो, तेव्हाच या सग्रहातील बऱ्याचशा कविता आम्हाला शिकविल्या गेल्या विद्यार्थ्यांना साहित्याची गोडी लागावी, त्याच्या ठिकाणी देशभक्ति, भाषाभिमान, परोपकार, तत्त्वनिष्ठा इत्यादि अनेक सद्गुणाचा विकास व्हावा, म्हणून संस्थेंतील आमच्या पूज्य गुरु-जनानी ज्या कविता आम्हास शिकविल्या व ज्या आम्हां अद्यापिही त्याच हेतूने संस्थेंतील विद्यार्थ्यांस शिकवितों, त्यापैकी काहीं निवडक सरस कवितांचा एक सग्रह प्रसिद्ध करावा, अशी संस्थेचे संस्थापक श्री व्यंकट-राव वकील, लोहारा, व श्री अनंत गोविंद कुलकर्णी यांची फार दिवसाची इच्छा होती. ती बऱ्याच उशीरा का होईना, पण पुरी होण्याचा योग आला याबद्दल आम्हास अत्यानंद होत आहे

हा सग्रह प्रसिद्ध करण्याचा उद्देश असा की, अशा तऱ्हेच्या उदात्त भाव-नानी ओथंबलेल्या सुरस कविता एकत्र ग्रथित करून मराठी वाचकवर्गापुढे सादर करता याव्यात; व त्याच दृष्टीने यातील कवितांची निवड केली आहे.

यातील प्रत्येक कविता अनेक साहित्यगुणांनी नटलेली व उच्च भावनानी ओतप्रोत भरलेली अशी आहे. ती रजन तर करीलच, पण त्याबरोबरच हळुवार कोमल भावना जागृत करून वाचकास एका उच्च वातावरणात नेईल वाङ्मयाविषयी अभिरुचि निर्माण करील व बुद्धीवर काही तरी विशेष सत्कार करील

कविता अधिक मुबोध व्हाव्यात, म्हणून प्रत्येक कवितेस लहानसा परिचय जोडला आहे कविमनाची पार्श्वभूमि समजून घेऊन रसग्रहण करणे सुलभ व्हावे, हाच त्याचा उद्देश आहे याखेरीज पुस्तक चागले व्हावे म्हणून शक्य तितकी काळजी घेतली आहे. मराठी वाचकवर्ग व विशेषतः शिक्षक आणि विद्यार्थीवर्ग यांचे प्रेमाने स्वागत करील, अशी आशा आहे पारत-च्यात स्वितपत पडलेल्या राष्ट्रातील विद्यार्थ्यांच्या भावनाप्रधान वृत्तीस फुकर घालून त्यांना चेतविण्याचे कार्य केले तर ही काव्य-ज्योति वाङ्म-याच्या क्षेत्रात अमर होऊन राहील.

पहिल्या आवृत्तीत मराठी विभागाबरोबर हिंदी विभाग म्हणून तीन हिंदी कवितांचा या सग्रहात समावेश करण्यात आला होता दहा वर्षांपूर्वी हिंदीची गोडी महाराष्ट्राला नुक्ती कुठे लागू लागली होती त्यामुळे जेवायला गेलेल्या सुवासिनीने बरोबर आपले लहान मूल घेऊन जावे, त्याप्रमाणे या इनमीन तीन हिंदी कविता मराठी कविता-सग्रहात शोभून गेल्या पण गेल्या दशकाने केवळ राजकारणातच नव्हे तर इतर गोष्टीतही अनपेक्षित बदल घडवून आणले आहेत केवळ शाळेच्या चिमण्या जगातच नव्हे, तर शाळेबाहेरच्या विंगाल व्यवहारातही हिंदीला मानाचे स्थान मिळू लागले आहे तिचा अभ्यास मोठ्या हौसेने केला जात आहे दहा वर्षांपूर्वी हिंदीच्या पुस्तक परिचयामुळे न्यू थिएटर्सचे चागले चित्रपट जिथे दोन तीन आठवडे चालू शकत नसत, तिथे सर्वसामान्य हिंदी चित्रपट आज आठदहा आठवडे ठाण माडून बसू लागला आहे. हे सर्व लक्षात घेता राष्ट्रीय भावनानी रसरसलेल्या हिंदी

कविताचा स्वतंत्र सग्रहच होणे इष्ट आहे असे वाटून या आवृत्तीतून पूर्वीच्या हिंदी कविता गाळण्यात आल्या आहेत

❦

❦

❦

❦

पहिल्या आवृत्तीतली एक कविता या आवृत्तीत गाळली असून दुसरी एक बदलली आहे. शिवाय केशवसुत, केशवकुमार, कुसुमाग्रज प्रभृति कवींच्या पाच नवीन कवितांचा समावेश या आवृत्तीत करण्यात आला आहे या कविता निवडताना अनेक रसपूर्ण स्फूर्तिप्रद कवनें माझ्या डोळ्यापुढे उभीं होती. उदाहरणार्थ, केशवसुताची 'नवा शिपाई' ही मानवधमांचा पुरस्कार करणारी कविता मी या संग्रहात घेतली असली तरी अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची शिकवण देणारी त्याची 'गोफण' मला तिच्याहून कमी आवडते, असें मात्र नाही 'क्रान्तीचा जयजयकार' ही कुसुमाग्रजाची कविता विशेष लोकप्रिय झालेली असली तरी तिच्या तोडीची अनेक कवनें त्याच्या तेजस्वी प्रतिभेतून निर्माण झाली आहेत अशावेळी निवड करणाराची मनःस्थिति सुंदर वस्तूनीं भरलेल्या दुकानासमोर चार आणे हातात घेऊन उभ्या राहिलेल्या बालकासारखी होते. त्या बाळजीवाला दुकानातल्या अनेक चागल्या चागल्या वस्तू विकत घ्याव्याशा वाटतात. पण दुकानदार त्याच्या आशाळभूत डोळ्याकडे कधीच पहात नाही. त्याचे लक्ष त्या बालकाच्या हातातल्या पैशाकडे असते

अत्यंत मर्यादित जागते या संग्रहाचा प्रपंच माडायचा असल्यामुळे माझ्या आवडीचे काही कवी व अनेक कविता यांचे या संग्रहात मी स्वागत करू शकलों नाही. किंमतीत वाढ न करिता पृष्ठसंख्येत वाढ करण्याचा सुयोग पुढल्या आवृत्तीपर्यंत आला तर त्यावेळीं हे वैगुण्य मी अगत्य दूर करीन

❦

❦

❦

❦

आपल्या बहुतेक शाळातून स्थूल वाचनाकडे अद्यापि दुर्लक्ष होत असलेले दिसते पण विद्यार्थ्यांच्या सस्कारक्षम मनाच्या विकासाच्या

दृष्टीनें काव्यज्योतीसारखी पुस्तके त्यांनी स्वच्छद वृत्तीनें वाचणें अत्यंत आवश्यक आहे, असें मला वाटतें हें मी धंदेवाईक दृष्टीनें—या पुस्तकाशीं सबंध असलेला लेखक म्हणून—बोलत नाही शिक्षक आणि पालक या दोन्ही नात्यांनी मला नेहमी असें वाटत आलें आहे की, दहा ते पंधरा वर्षांच्या मुलामुलींच्या मनावर कोमल कल्पनाचे आणि उदात्त भावनाचे जेवढे संस्कार करता येतील, तेवढे समाजानें आवर्जून केले पाहिजेत जीवनधर्माची जाणीव अतःकरणात लहानपणीं न मुरल्यामुळे आजचें जग शातिसुखाला पारखें झालें आहे ती दुर्लभ शांति सामान्य माणसाच्या अतःकरणातली मानवतेची भक्ति पाहूनच पुन्हा या जगात अवतार वेईल अशी भक्ति लहान मुलांच्या मनात निर्माण करण्याची साधनें दोनच आहेत—उत्कृष्ट आणि उदात्त काव्य व रामायण, महाभारत, बायबल यांच्यासारखे ग्रंथ

माझे हें मत ज्यांना मान्य होणार नाही, त्यांनी शांत एकातात या सग्रहातल्या खालील ओळी स्वतःशीं गुणगुणून पहाव्यात, अशी मी त्यांना विनंति करतो—

‘ यज्ञीं ज्यानी देउनि निज शिर
 षडलें मानवतेचें मंदिर
 परी ज्याच्या दहनभूमिवर
 नाहिं चिरा नाही पणती
 तेथें कर माझे जुळती ’

‘ बाह्यण नाही हिंदुहि नाही न मी एक पथाचा
 तेच शक्ति की जे आखंडिति प्रदेश साकल्याचा ’

‘ पाड सिंहासनें दुष्ट ही पालथी
 ओढ हत्तीवरुनि मत्त नृप खालती ’

मुकुट रकास दे, करटि भूपाप्रति
झाड खट्खट् तुझे खड्ग धुद्रा !
हुमहुमत डमरु ये, खणूखणत शूल ये
शख फुंकीत ये येइ रुद्रा '

या संग्रहातल्या प्रत्येक कवितेत असें काहीं तरी—अतःकरणाला विशाल करणारें, मनावरली काजळी झाडून टाकणारें, आत्म्याच्या सुप्त सामर्थ्याला आवाहन देणारें भरलें आहे असें वाचकाना आढळून येईल. अंधारात तारका पाहून मनाला धीर येतो ना ? जीवनमार्गावरल्या प्रवाशाला काव्यज्योतीतल्या अनेक कविता तशाच वाटतील

कोल्हापूर }
१२-५-४७ }

वि. स. खांडेकर

अनुक्रमणिका

		पृष्ठ
१ महाराष्ट्र भूपाळी	दत्तो अप्पाजी तुळजापूरकर	११
२ तेथें कर माझे जुळती	बा. म. बोरकर	१४
३ तुलगाच्या दारात	यशवत	१७
४ केवढें हें कौर्य !	ना. वा. टिळक	१९
५ भेटेन नऊ महिन्यानीं	कवि कुजविहारी	२१
६ आई	यशवत	२७
७ देशाचा ससार	सेनापति बापट	३०
८ वहिनीस पत्र	वि. दा. सावरकर	३३
९ अश्रु	साने गुरुजी	३६
१०. मागरास	वि. दा. सावरकर	३९
११ माझे मृत्युपत्र	वि. दा. सावरकर	४२
१२. एक प्रसंग	ग. त्र्य. माडखोलकर	४७
१३ माझ्या जन्मभूमीचें नाव	ना. वा. टिळक	५०
१४ घे कुठार	बा. गो. मायदेव	५२
१५ महाराष्ट्र-गीत	श्री कृ. कोल्हटकर	५४
१६ सुंदर मी होणार !	कवि गोविंद	५६
१७. कृतज्ञता	गिरीश	५९
१८ तानाजीच्या पत्नीचा विलाप	कवि गोविंद	६२
१९ आमची मायबोली	मा. त्र्य. पटवर्धन	६५
२० सहगमन	वि. स. खाडकेकर	६७
२१. प्रेम आणि मरण	गोविंदाग्रज	७०
२२. रुद्रास आवाहन	भा. रा. ताव्रे	७६
२३. या आम्हाला सुळीं	यशवत	८०
२४ फत्तर आणि फुलें	केशवकुमार	८३
२५ क्रान्तीचा जयजयकार	कुसुमाग्रज	८७
२६ नवा शिपाई	केशवसुत	८८
२७ साद	बा. म. बोरकर	९१

नवे किरण

काणेकरांच्या वीस निवडक लघु निबंधांचा हा संग्रह वि. स. खांडेकरांनी संपादित केला असून तो दुसऱ्या शाळांतल्या वरच्या वर्गांतल्या विद्यार्थ्यांना स्थूल वाचनाला उपयुक्त व्हावा म्हणून त्यांनी प्रत्येक निबंधाला परिचय व अभ्यास जोडला आहे. शिवाय खांडेकरांची सोळा पृष्ठांची प्रस्तावना. किंमत सव्वा रुपया.

मुक्क्या कळ्या

कवठेकरांच्या सात गोष्टींचा संग्रह-संपादक वि. स. खांडेकर 'नवे किरण' प्रमाणें हा संग्रहही अभ्यास, परिचय व प्रस्तावना यांची जोड देऊन विद्यार्थ्यांना उपयुक्त व्हावा अशा रीतीने खांडेकरांनी संपादित केला आहे. किंमत सव्वा रुपया

महाराष्ट्र-भूपाळी

परिचय: -

जुन्या काळीं पहाटे उठल्याबरोबर प्रत्येकाला परमेश्वराचें नामस्मरण घडावें या हेतूनें भूपाळ्या रचल्या जात असत. 'घनश्याम सुंदरा' ही अशा प्रकारची भाव-मधुर भूपाळी सर्वपरिचित आहेच. पण काळाबरोबर ईश्वराचें रूपही बदलत जातें देश हाच आपल्या आयुष्यांतला परमेश्वर या भावनेनें जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टि आपल्या समाजात आता उत्पन्न झाली आहे.

'महाराष्ट्र-भूपाळी' ही कविता या नवीन दृष्टीचीच द्योतक आहे. पहिल्या कडव्यात कवि महाराष्ट्राचें भौगोलिक माहात्म्य वर्णन करतो, दुसऱ्यांत 'विळा कोयतींच जयांचीं काय ती हत्यारें' असा ज्या मावळे-मराठ्यांचा विनायक कवीनें उल्लेख केला आहे, त्यांच्या वीरश्रीला तो वंदन करतो, तिसऱ्यांत ज्याचा कुठल्याही राष्ट्राला अभिमान वाटावा त्या शिवछत्रपतींच्या पराक्रमापुढें तो भक्तिभावानें मस्तक नम्र करतो; चवथ्या कडव्यांत ज्ञानेश्वरांपासून मोरोपंतांपर्यंत विकास पावत आलेली मातृभाषा आणि ज्ञानेश्वरांपासून चोख्यामेळ्यापर्यंतचें सद्भावनांचा परिपोष करणारें सर्व जातींचें संतमंडळ, यांच्या पायांवर तो आपलें डोकें ठेवतो शेवटच्या कडव्यातील मुक्ताबाई, जनाबाई, अहल्याबाई, रमाबाई व लक्ष्मीबाई या विविध क्षेत्रांत पराक्रम गाजविणाऱ्या स्त्री-पचायतनाचा उल्लेख कवीचें चातुर्य दर्शवितो.

गोविंदायजाच्या महाराष्ट्र-गीताप्रमाणें यांत अर्वाचीन महाराष्ट्राच्या कर्तृत्वाचा उल्लेख नाही किंवा शब्दांची व कल्पनांची आकर्षक जडणघडणही नाही तथापि 'अलंकार जयाचे पैठण पंडरपुर', 'नच जात पाहतो भक्तांची ईश्वर', 'गतवीरांचीं पुण्य चरित्रें गाउनि अंगाई' बाळा करिते महाराष्ट्राची भगिनी वा आई असल्या ओळींमुळें या वर्णनात्मक कविनेंतही मधून मधून भावरम्यतेची चमक निर्माण झाली आहे.

— १ —

प्रभावशाली परम मंगला महाराष्ट्र देशा ॥
 तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥ ध्रु० ॥
 सह्याद्रीच्या सहस्रशिखरीं उन्नत झालेला ॥
 गोदा कृष्णा भीमा ह्यांनीं पुनीत केलेला ॥
 पश्चिम सिंधु बंधु पाठिशीं पूर्वोदधि जामात ॥
 विंध्याद्रीची उची लक्षी सातपुडा प्रांत ॥
 अलंकार जयाचे पैठण पंढरपुर ।
 आळंदी चाफळ देहू तुळजापुर ।
 कीं पुणें रायगड शिवनेरी सुदर ।
 रजकणाला लावुनि भालीं महाराष्ट्र देशा ॥
 तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥

— २ —

वरी नाचणी भात पिकवितो कोंकणचा प्रात ॥
 गहूं बाजरी कापूस शाळू देशावर होत ॥
 कांबळ खांदीं बहाण पायीं डोइस मुढासें ॥
 ज्यामलवर्णीं सान रूप तव सोज्ज्वळ मज भासे ॥
 ते विळे कोयते शस्त्रें हीं हातिचीं ।
 तीं बटें ठंगणीं भीमेच्या कांठिचीं ।
 मिळविती धुळीला कीर्ति बादशाहिची ।
 वीरांना त्या वंदन अमुचें महाराष्ट्र देशा ॥
 तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥

— ३ —

वीर प्रतापी राय शिवाजी छत्रपती अमुचा ॥
 धर्म रक्षणया एकचि केला घोष स्वराज्याचा ॥
 भगवा झेंडा धन्य करी हें आनंद-वन-भुवन ॥
 स्वातंत्र्याच्या जरिपटक्याला लक्ष बेळ नमन ॥
 पुण्याई पुरली शिवभूपाची पुढें ।
 पेशवे पुण्याचे वळले अटकेकडे ।
 साम्राज्य मराठी पसरे चोहोंकडे ।

स्मरणें स्फुरतें हृदय वांकतें महाराष्ट्र देशा ॥
तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥

— ४ —

भीमा वाही तिच्या सुरावर गाई जी गीत ॥
तीच मराठी भाषा अमुची ठसली हृदयांत ॥
ज्ञानेशाची ओवी अभंग वाणी तुक्याची ॥
श्लोक वामनी जिला भूषवी आर्या मयुराची ॥
एकनाथ चोखा गोरा ज्ञानेश्वर ।
रामदास तुक्या नामा मुक्तेश्वर ।
नच जात पाहतो भक्तांची ईश्वर ।
संतमडळा लवचं माथा महाराष्ट्र देशा ॥
तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥

— ५ —

मुक्ताबाई तशी जनाई आळविते देवा ॥
सद्गावाला सहज लाभतो मोक्षाचा ठेवा ॥
गतवीरांचीं पुण्य चरित्रें गाडनि अंगाई ॥
वाळा करिते महाराष्ट्राची भगिनी वा आई ॥
शोभवी अहल्या होळकरांची पुरी ।
ती सती रमा भट-वंशाला उद्धरी ।
स्वातंत्र्य-लक्ष्मी प्रचंड संगर करी ।
प्रणिपात असो ह्या देवींना महाराष्ट्र देशा ॥
तुला प्रभातीं प्रसन्न हृदयें प्रणाम परमेशा ॥

—इतो अप्पाजी तुळजापूरकर

तेथें कर माझे जुळती

परिचय : -

केशवभुतांनी ' रांगोळी घालताना पाहून ' ही कविता लिहून साध्या वाटणाऱ्या दृश्यात किती अर्थ भरलेला असतो हे दाखविले साध्या दृश्याप्रमाणे साध्या माणसा-कडेही जगाचे सहसा लक्ष जात नाही. नित्याच्या परिचयामुळे, आणि बहिरंगावर भुलून जाणे हा मानवी स्वभावच असल्यामुळे, आपल्याभोवती वावरणाऱ्या साध्या-सुध्या माणसामध्ये, जगांतल्या कोलाहलांत ज्यांचीं नावे कधीच ऐकू येत नाहीत अशा व्यक्तींच्या अंतरंगामध्ये किती उज्वलता भरलेली आहे याची कुणालाही कल्पना येत नाही. पर्वतावरून खळाळत येणाऱ्या जलप्रवाहाकडे प्रत्येकजण आदराने पाहतो पण धरणीमातेच्या पोटांतला अधिक उपयुक्त असा ओलावा मात्र कुणाचेही मन ओहून घेत नाही. जग अजून सामान्यांतले असामान्यत्व ओळखण्याइतके जाणते झाले नाही हेच खरे.

बोरकरांनी या कवितेत जगाने अत्यंत सामान्य मानलेल्या अशा महात्म्यांची पूजा केली आहे. वर्षानुवर्षे संसारांतली लहानमोठी दुःखे हसतमुखाने सोसून घराला बागेचे रम्य रूप देणाऱ्या स्त्रीपुरुषांना काय सामान्यतः म्हणायचे ? ज्याच्या कष्टावाचून जग क्षणभरही चालू शकणार नाही ते स्वयंसेवक, शेतकरी, मजूर, भगी यांच्या त्यागाला काय कांहींच किंमत नाही ? छे ! कवि म्हणतो ' ज्यांनी जीवन हा पवित्र यज्ञ मानला, जगाचे मंदिर उभे राहावे म्हणून त्यांच्या पायांत आपल्या वैयक्तिक सुखाचा बळी दिला, त्यांचे पुतळे न होवोत ! माझ्या मनोमंदिरांत मी त्यांच्याच मूर्तीची पूजा करीत राहीन. '

जगासाठी जगणाऱ्या, जग अधिक सुंदर व्हावे म्हणून झटणाऱ्या, मानवी हृदयांतल्या उदात्ततेला जागृत करणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीपुढे, दृश्यापुढे, किंबहुना अनुभूतीपुढे कवीचे हळुवार मन विनम्र होत आहे

शेवटच्या कडव्यांतल्या वर्णनाची भव्यता बोरकरांच्या कल्पकतेचे सामर्थ्य

दर्शविते. 'मध्यरात्रि नभ-ध्रुमटाखालीं । शांतिशिरीं तम चवऱ्या ढाळी ।' या ओळी वाचल्या कीं वाटतें-आपण चित्रकार असतो तर फार बरें झालें असतें ! या दृश्याचें किती मनोहर चित्र आपण काढलें असतें !

❦

❦

❦

❦

[जाति—प्रणयप्रभा; मिश्र पहाडी—त्रिताल]

तेथें कर माझे जुळती
दिव्यत्वाची जेथ प्रतीती ॥ध्रु०॥

हृन्मंदिरिं संसृतिशरस्वागत
हंसताचि करिती कुटुंबहितरत
गृहस्थ जे हरि उरांत रिझवित
सदनीं फुलबागा रचिती । तेथें कर माझे जुळती

ज्या प्रबला निज भावबलानें
करिती सदनें हरिहरभुवनें
देव पतींना वाहुनि सु-मनें
पाजुनि केशव वाढविति । तेथें कर माझे जुळती

गाळुनिया भाळींचें मोतीं
हरी-कृपेचे मळे उगविति
जलदापरि येउनियां जाती
जग ज्यांची न करी गणती । तेथें कर माझे जुळती

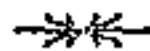
शिरीं कुणाच्या कुवचनवृष्टी
वरिती कुणि अव्याहत लाठी
धरिती कुणि घाणीची पाटी
जे नरवर इतरांसाठीं । तेथें कर माझे जुळती

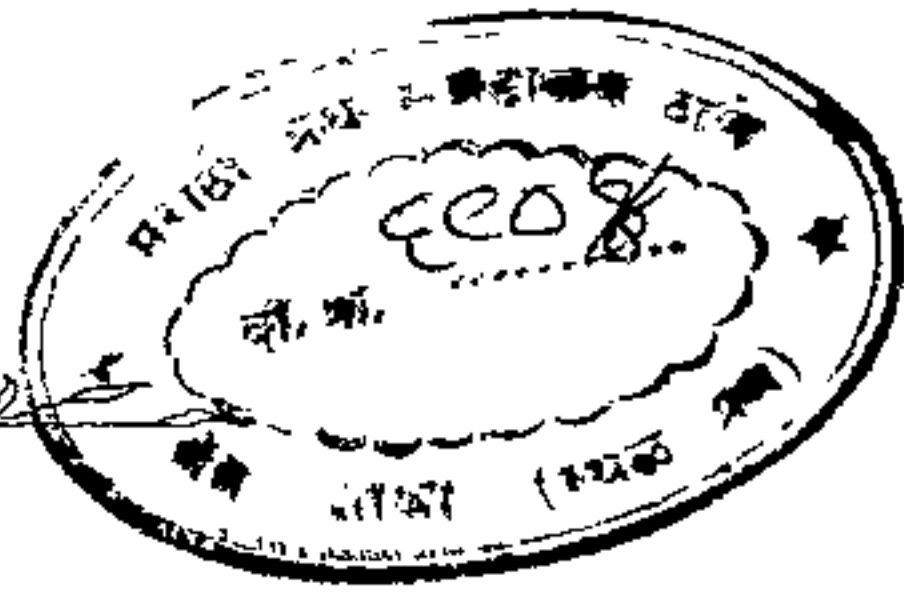
यज्ञीं ज्यानीं देउनि निजशिर
घडिलें मानवतेचें मंदिर
परी ज्यांच्या दहनभूमिवर
नाहिं चिरा, नाहीं पणती । तेथें कर माझे जुळती

स्मितें जयांचीं चैतन्यफुलें
 शब्द जयांचे नव दीप-कळे
 कृतींत ज्यांच्या भुविष्य उजळे
 प्रेमविवेकीं जे खुलती । तेथे कर माझे जुळती
 जेथे विपत्ती जाळी उजळी
 निसर्गलीला निळी काजळी
 कथुनि कायसें काळिज निखळी
 एकाची सगळी वसती । तेथे कर माझे जुळती
 मध्यरात्रिं नभ-घुमटाखालीं
 शांतिशिरीं तम चंद्राच्या ढाळी
 त्यक्त बहिष्कृत मी ज्या काळीं
 एकांतीं डोळे भरती । तेथे कर माझे जुळती

—वा. म. बोरकर

तुरुंगाच्या दारांत

परिचय : —

मनुष्याला मृत्यूइतकीच जर दुसऱ्या कशाची भीति वाटत असेल तर ती तुरुंगाची तुरुंग म्हणजे इहलोकांतली यमपुरीच ! सुखाची कल्पनासुद्धा तुरुंगाच्या आसपास कधीं फिरकत नाही !

अशा ठिकाणीं आनदानें जायला कुणी तयार होईल का ?

व्यक्ति आणि कुटुंब यांच्या सुखापलीकडे ज्याला कांहीं दिसू शकत नाही असा कुणीही मनुष्य तुरुंगाच्या दारांत पाऊल टाकणार नाही पण टिळक-गाधीच्यासारखे देशभक्त हसतमुखानें तेथें जातात.

आणि यांत नवल असें काय आहे ? गुलामगिरींत खितपत पडलेल्या देशांत तुरूंगा हाच देशभक्ताचा वंगला असतो. हातापायांतल्या बेड्या हेच त्याचे अलंकार असतात ! प्रसर्गी गळ्याभोवतीं पडणारा फांस हाच त्याचा पुष्पहार होतो !

यशवन्तानीं अशा तेजस्वी देशभक्ताच्या मनोवृत्तीचें सुंदर चित्रण यश कवितेत केलें आहे *Stone-walls do not a prison make, nor iron bars a cage.* देशभक्ताचें शरीर अंधारकोठडींत कोंडलें तरी त्याचें मन कधींच बंदिवान होत नाही जन्मतःच सूर्यबिंबाला ग्रासू पाहणाऱ्या पराक्रमी हनुमंताचा आदर्श ज्यानें आपल्यापुढें ठेवला आहे, त्याच्या मनाला कोणत्या तुरुंगाच्या भिंती अडवूं शकतील ? मातृभूमीच्या या भक्ताची देवीच्या गोंधळ्याशीं तुलना करण्यांत कवीच्या कल्पकतेची चमक दिसून येते. 'शुखला पायांत माझ्या चालताना रुमझुमे । घोष मंत्रांचा गमे या ओळींतली उदात्त निर्भयताही अत्यंत आकर्षक आहे. 'और लढेंगे ? या शत्रूच्या प्रश्नाला 'बचेंगे तो और भी लढेंगे' हें उत्तर देणारा दत्ताजी शिंदे, धर्मशिकेवर उभी राहून हसतमुखानें सती जाणारी साध्वी रमाबाई, आणि हें गीत गाणारा आधुनिक देशभक्त यांच्या मानसिक धैर्यांत रतिभरही अंतर नाही. असलें मनोबळ हेंच परतंत्र राष्ट्राचें खडें सैन्य !

[वृत्त—पाण्डव दिंडकी]

बाहुं दे कारागृहाच्या भिन्तिची उश्ची किती
 मन्मना नाही क्षिती
 भिन्तिच्या उश्चीत आत्मा राहतो का कोण्डुनी ?
 मुक्त तो रात्रंदिनी ?
 भक्तिला जो पूर आला वाढतो तो अन्तरीं
 पायरीनें पायरी,
 फत्तरांच्या या तटांनीं ओसरावा काय तो ?
 सारखा फोफावतो
 अञ्जनीच्या बालकांनं सूर्यबिम्बा ग्रासिले
 मन्मनीं तें बिम्बलें
 घालिती सैतानसे शत्रू इथें थैमान जें
 तें गिळाय मी सजें
 अग्निकुण्डां पाय केव्हां, कण्टकींही केधवां
 बन्दिस्वान्याची हवा
 या विलासांमाजि होई आमुची जोपासना
 तेज नाही याविना
 हिन्दुदेवी, गोनधळी मी वाजवीतां सम्बळ
 घालसी हातीं बळ
 पेटलेला पोत हातीं स्वार्थ तैल तेवतां
 नाचवनी नाचतां
 या दच्यांखोच्यांतुनी स्वातंत्र्यगीतें गाउनी
 दावितां मीं हिण्डुनी
 आज आलों निर्भयें या मन्दिरां विश्रान्तिला
 मान्य झालें हें तुला
 त्वत्कृपेचा सिंधु माझ्या मस्तकीं हेलावतां
 काय दुखांची कथा
 अग्निही वाटेल मातें चन्दनाचे लेपन
 कीं सुधेचें सिध्दन
 शृङ्खला पायांत माझ्या चालतांना रुमझुमे
 घोष मन्त्रांचा गमे
 लौकरी स्वातंत्र्यभानो ! भारती दे दर्शन
 होउं तेव्हां बावन.

केवढें हें कौर्य !

परिचय :

‘कृतज्ञता’ या कवितेंत एका बालकाच्या मृत्यूचें शब्दचित्र आहे. या कवितेंत एका पक्षिणीच्या अतकाळाचें दृश्य रेखाटलें आहे. ही आई पिलाकरिता चारा आणा-यला गेली होती. कुद्दून तरी आलेल्या बाणानें ती घायाळ झाली. अगांतून भळभळ रक्त वाहत असताना पिलांना पाहावें, त्यांना शेवटचा घास भरवावा, म्हणून धडपडत ती घरच्याकडे परत येते

टिळकांनीं हा सर्व प्रसंग अत्यंत सहृदयतेनें वर्णन केला आहे गरीब आणि सुंदर पांखराला केवळ गमतीनें मारणाऱ्या मनुष्याविषयीं स्वतःला आलेला राग वाचकाच्या मनांतही उत्पन्न होईल ही दक्षता त्याच्या कलेनें घेतली आहे आश्चर्याची गोष्ट ही की आपला त्वेष कारुण्याशीं विसंगत न होईल अशा रीतीनें त्यांनीं व्यक्त केला आहे.

वाल्मिकीला कौचवध पाहून काव्यस्फूर्ति झाली अशी आख्यायिका आहे. ‘शोकः श्लोकत्वमागतः’ असें ज्याचें वर्णन केलें जातें, त्या त्याच्या पहिल्या श्लोकात कौच पक्ष्यांच्या जोडप्यापैकीं एकाला मारल्याबद्दल त्यानें निषादाला शाप दिला आहे.

काममोहित कौचपक्ष्यापेक्षां घरच्यांत जिचीं लहान लहान पिलें आहेत अशा पक्षिणीचा वध कुणालाही अधिक करुणास्पद वाटेल या कवितेंत वात्सल्याच्या भावनेचा पार्श्वभूमि म्हणून उपयोग करण्यांत टिळकांची कलात्म-कल्पकता प्रकट झाली आहे.

‘मार्तीत ते पसरले अति रम्य पंख !’ हें वर्णन किती रेखीव आहे ! तें शब्द-चित्र नसून चित्र आहे असेंच वाटतें

क्षणोक्षणें पडे, उठै परि बळें, उडे वापडी,
 चुके पथाहि येउनी स्तिमित' दृष्टिला झांपडी,
 किती घळघळां गळे रुधिर-कोमलांगांतुनी,
 तशीच निजकोटरा परंत पातली पक्षिणी. ॥ १ ॥

म्हणे निजशिंशुप्रती 'अधिक बोलवेना मला,
 तुम्हांस अजि अतिचा कवळ एक मीं आणिला,
 करा मधुर हा ! चला ! भरवितें तुम्हां एकदां
 करो जतन यापुढें प्रभु पिता अनाथां सदा' ॥ २ ॥

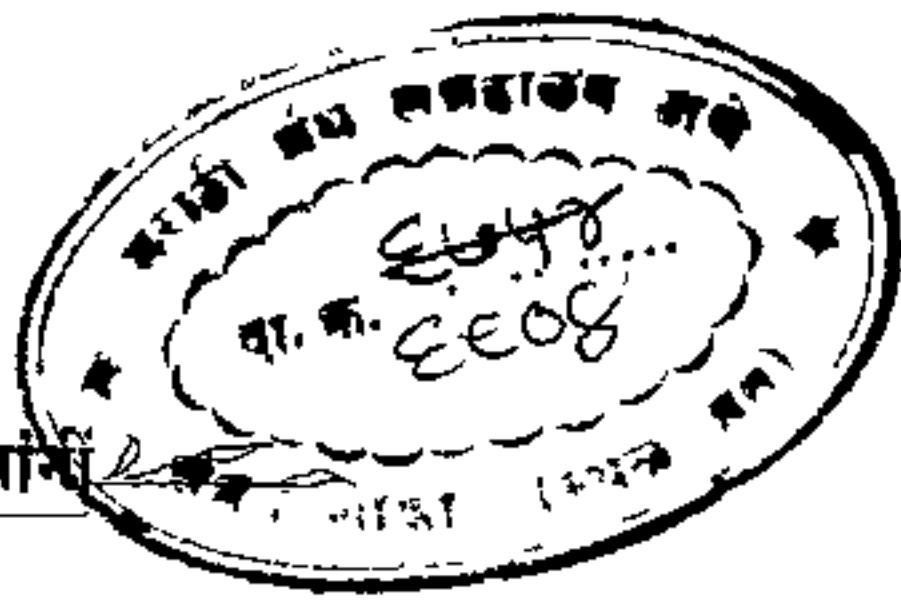
अहा ! मधुर गाउनी रमविलें सकाळी जनां,
 कृतघ्न मज मारितील नच ही मनीं कल्पना !
 तुम्हांस्तव सुखीं सुखें धरुनि घांस झाडावरी
 क्षणैक बसलें न तों, शिरत बाण माझ्या उरीं' ॥ ३ ॥

निघून नरजातिला रमविण्यांत गेलें वय,
 म्हणून वधिलें मला ! किती दया ! कसा हा नय !
 उदार बहु झर हा नर खरोखरी जाहला
 वधून मज पांखरा निरपराध कीं दुर्बला' ॥ ४ ॥

म्हणाल भुलली जगा, विसरली प्रियां लेंकरां,
 म्हणून अतिसकटे उडत पातलें मी घराः
 नसे लवहि उष्णता, नच कुशींत माझ्या शिरा.
 स्मरा मज-बरोबरी परि दयाघना ईश्वरा' ॥ ५ ॥

असो; रुधिर वाहुनी नच भिजो सुशय्या तरी
 म्हणुनि तरुच्या तळीं निजलि ती द्विजा भूवरी,
 जिवंत बहु बोलकें किती सुरम्य तें उत्पल
 नरें धरुनि नाशिलें, खचित थोर बुद्धी, बल. ॥ ६ ॥

मातींत ते पसरले अति रम्य पंख,
 केलें वरी उदर पांडुर निष्कलक !
 चंचू तशीच उघडी, पद लांबविले,
 निष्प्राण देह पडला, श्रमही निमाले' ॥ ७ ॥

भेटेन नऊ महिन्यांनी

परिचय :

देशाकरिता आनंदानें फांशीं जाणाऱ्या एका वीरयुवकाचे हे उद्गार 'कुंजविहारी' नीं हृदयस्पर्शी पद्धतीनें चित्रित केले आहेत हा तरुण मृत्यूला हसत हसत मिठी मारतो आपल्यासारख्या व्यक्तीच्या मरणातूनच राष्ट्राचा पुनर्जन्म होत असतो, अशी त्याची अढळ श्रद्धा आहे सिंहगडावर पडलेल्या वीर तानाजीचा पोवाडा ज्या लेखणीने गायिला, त्याच लेखणीतून एका अनामिक तरुणाचें हें शेवटचें गीत उतरलें आहे.

देशासाठी बलिदान करणाऱ्या तरुणाला कोमल भावना नसतात असें कोण म्हणेल ? पण वृद्ध आई, तरुण पत्नी आणि पाळण्यांतलें चिमणें बाळ या सर्वांच्याकडे पाठ फिरवून तो आत्मदानाला तयार होतो ! पारतंत्र्यात खितपत पडलेला देश हें त्याला जळतें घर वाटतें. घराला लागलेली ही आग विझविण्याकरितां तो स्वतः चें रक्त शिंपडतो पारतंत्र्यांत जगणें म्हणजे उशाशीं साप घेऊन निजणें ! या सापाला मारल्याशिवाय कुणाला शोप येईल ? हा साप आपल्याला चावला, त्याच्या विषानें आपल्याला मृत्यु आला, तरी हरकत नाही; पण त्याला मारण्याचा प्रयत्न आपण केलाच पाहिजे, असा त्यानें मनाशीं निर्धार केलेला असतो

फांशीच्या कल्पनेनें सुद्धां सामान्य माणसें भिऊन जातात; पण हा निघड्या छातीचा तरुण त्या कल्पनेशीं विनोदानें खेळतो. शिपायाच्या पढान्यांत फांसाकडे जाणें ही जणू काहीं एखाद्या राजपुत्राची मिरवणूकच आहे असें त्याला वाटतें. आणि मिरवणूक संपल्यावर या राजपुत्राची स्वारी कुठें बसणार आहे ? तर त्याच्याकरितां जें एकखांबी सिंहासन—मुद्दाम तयार केलें आहे त्याच्यावर !

आईचें सात्वत करण्याकरितां स्थितप्रज्ञतेनें 'मातीचा मोहक पुतळा ! जाईल पहा क्षणांत मातित मिल्हणी' असें तो म्हणत असला तरी लगेच 'वाईट वाटतें इतुकें !

तव सेवेला अतरलों मी जननी ।' हे उद्गोरहि त्याच्या तोंडून निघतात. तेज आणि कारुण्य यांचा हा सगम मनाला चटका लावल्याशिवाय राहात नाही.

पत्नीच्या दुःखाचा विचार त्याला मरणाहूनही कठीण वाटतो, हे स्वाभाविकच आहे. तुकारामासारखे विष्णुदास काय, रामासारखे लोकोत्तर राजे काय, किंवा या तरुणासारखे मातृभूमीचे भक्त काय, सर्वांची अतःकरणे विधात्याने एकाच विलक्षण मिश्रणाने निर्माण केलेली असतात. फुलाहून मऊ, पण वज्राहून कठोर अशा या अतःकरणांकडेच मानवता मोठ्या आशेने पाहत असते

या कवितेतला धीरोदात्त नायक आईला नऊ महिन्यांनी भेटण्याचे जे आश्वासन देतो ते सुद्धा किती करुणरम्य आहे ! मरणोत्तर मिळणारा स्वर्ग त्याला तुच्छ वाटतो तिथे एक क्षणसुद्धा दवडायला तो तयार नाही. मातृभूमीच्या पायी आपले जीवनपुष्प वाहता यावे म्हणून पुन्हा याच भूमीत, याच आईच्या पोटी जन्म मिळावा हीच त्याची शेवटची इच्छा !

❦

❦

❦

❦

मनिं धीर धरीं, शोक आवरी जननी
भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ध्रु० ॥

या न्यायाची रीत मानवी असते
खरि ठरते केव्हां चुकते
किती दुर्दैवी प्राणी असतिल असले
जे अपराधाविण मेले

लाडका बाळ एकुलता
फांशीची शिक्षा होतां
कवटाळुनि त्याला माता

अति आक्रोशें रडतें केंविलवाणी
भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ १ ॥

किती वेळ असा शोक करिसि मे असला
दे निरोप मज जायाला

होईल पहा विफल तुझा आकांत
बाहेर उभे यमदूत

त चाकर सरकाराचे
 नच उलटें काळिज त्यांचें
 परि शरमिंदे अन्नाचे

तुजपासुनियां नेतिल मज ओढोनी
 भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ २ ॥

तुज सोडुनि मी जाइन कां मे इथुन
 परि देह परस्वार्धीन

बध बोलति हे बोल कुक्या भावाचे
 मम दोरखंड दंडाचे
 अन्नपाणि सेवुनि जिथलें
 हें शरीर म्या पोशिलें
 परदास्यें देश तो लोके

स्वातंत्र्य मला मिळेल मग कोठोनी
 भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ३ ॥

कां परक्याला बोल उगिच लावावा
 देवानें धरिला दावा

लाभेल कधीं सांग कुणाला जगतीं
 या जळत्या धरिं विश्रांती
 घेउनी उशाला साप
 येईल कुणाला झोंप
 हा सर्व ईश्वरी कोप

ही परवशता करते भयकर करणी
 भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ४ ॥

मज फांशीची शिक्षा दिधली जाण
 न्यायाचा करुनी खून

या मरणाची मौज कशी बघ असते
 सांगेन तुला मी, माते,

मी राजपुत्र दिलदार
 घेउनी करीं समशेर
 भोंबतीं शिपाई चार

करितील अतां स्वागत जन मैदानी
भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ५ ॥

मजसाठें तिथें सिंहासन निर्मियलें
त्या एका खांबावरलें

मी वीर गडी चढेन गे त्यावरती
इतरांची नाही छाती

इच्छिली वस्तु घायला

अधिकारी तेनातीला

प्राणापरि जपती मजला

या हुनियेची दौलत लोळे चरणीं
भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ६ ॥

या सर्वांचें मजवर भारी प्रेम
देतील खडी ताजीम

हें वैभव मीं विकत घेतलें साचें
देउनी मोल जीवाचें

या गळ्यांतला गळफांस

देईल घडीभर त्रास

लाभेल मुक्ति जीवास

वरि जाइन मी लाथ जगा हाणांनी
भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ७ ॥

या देहाची करूं कशाला चिंता
होईल तें होवो आतां

कृणि करुणेचे सागर हळहळतील
कृणि हंसणारे हंसतील

अश्रूंनीं न्हाऊं घाला

प्रेमाचें वेष्टन त्याला

मातीचा मोहक पुतळा

जाईल पहा क्षणांत मातित मिळुनी
भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ८ ॥

सागतों तुला शपथ घेउनी आई
मरणाला भ्यालों नाही
आठवी मनीं श्रीगीतेचें सार
कीं नश्वर तनु जाणार

हृदयाचे मौजुन ठोके
बध शांत कसें आहे ते
वाईट वाटेंतें इतुकें

तव सेवेला अतरलों मी जननी
भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ९ ॥

माउली तुझा नव्हे, नव्हे मी कुमर
पूर्वीचा दावेदार
तव सौख्याच्या वाटेवर निर्मियले
दुःखाचे ढोंगर असले

नऊ मास भार वाहून
बाळपणी बहुपरि जपुन
ससार दिला थाहून

परि बनलों मी खचित अभागी प्राणी
भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ १० ॥

“ मम बाळ गुणी वृद्धपणीं बहुसाल
आम्हांला सांभाळील ”

तव ममतेचे बोल ऐकिले असले
परि सारें उलटें झाले

माउली चिंनती तुजला
सांभाळ तिला, बाळाला
नच बघवे तिकडे मजला

हा कठिण गमे प्रसंग मरणाहूनी
भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ ११ ॥

लाभते जया वरि-मरण भाग्याचें
वैकुण्ठ-पदीं तो नाचे

दे जन्म मला मातृभूमिचे पोटीं

पुन. पुन्हा मरण्यासाठीं

मागेन हेंच श्रीहरिला

मातृभूमि उद्धरण्याला

स्वातंत्र्यरणीं लढण्याला

तव शुभ उदरीं जन्म पुन्हा घेवोनि

भेटेन नऊ महिन्यांनीं ॥ १२ ॥

मग यमदूतें ओढुनि त्याला नेलें

व्हायाचें होउनि गेलें

परि त्या ठायीं शब्द उमटती अजुनी

भेटेन नऊ महिन्यांनीं

खांबाला फुटतिल फाटे

मृदुसुमसम होतिल कांटे

हिमगिरिला सागर भेटे

परि परवशाता सुखकर झाली नाहीं

दे कुंजविहारी ग्वाही ॥ १३ ॥

—कवि कुंजविहारी

आई

परिचय: ←

पावसाळ्यात अनेकदां इंद्रधनुष्य दिसतें, पण कित्येकदा तें सारेंच अस्पष्ट असतें, कित्येकदां त्याची एकच बाजू अथवा एकच रंग उठावदार दिसतो. एखाद्या वेळींच त्याचा सपूर्ण सौंदर्यविलास पाहायला मिळतो कवीच्या निर्मितीची स्थितिहि अशीच असते. त्याच्या कवितात सुंदर गणलीं जाणारीं गीतें पुष्कळ असली तरी अमर थोडीच असतात ! 'आई' ही अशा विरळ कवितांपैकीं एक आहे. ये या इंग्रज कवीनें 'Elegy in the Country Churchyard' ही एकच कविता लिहिली असती तरी त्याचें नांव कुणीही विसरला नसता ! यशवन्तांच्या या कवितेच्या बाबतींतही तसेंच म्हणता येईल.

या भावगीताची सुरवातच किती हृदयस्पर्शा आहे बाहेर कुणी तरी आपल्या आईला हांक मारीत आहे पण तें संबोधन कानांवर पडनांच मातृप्रेमाला पारखा झालेला कवि व्याकुळ होतो. चिमण्या आणि गाई हे नेहमीं दृष्टीला पडणारे प्राणी ! पण त्यांचे नित्य व्यवहार पाहूनही आपणाला आई नाही ही त्याची जाणीव अधिकच तीव्र होते.

'शाळेतुनी घराला' या कडव्यातल्या वर्णनांत मातृदुःखाच्या उत्कटतेइतकेंच साध्या पण सुखी अशा हिंदु कुटुंबांचें सुंदर चित्र कवीनें किती मोजक्या रेषांत काढलें आहे. ऋषीची धाकटी बहीण ही देवाघरीं गेलेलीं भावंडें हिशेबांत धरून 'आम्हीं सात आहों' असें सांगणाऱ्या वर्डस्वर्थच्या काव्यनायिकेइतकीच अजाण आहे. तिला मरणाची कल्पनाच नाही पण लहान मुलांच्या सहज उद्गारांनीं मोठ्यांचें दुःख अधिकच वाढतें. 'आम्हांस नाहिं आई' या ताईच्या बाळबोलांत केवढें कारुण्य भरलें आहे !

पांचव्या कडव्यांत सस्कृत वाङ्मयांतल्या कल्पनांचा उपयोग करून कवीनें आईच्या मोठेपणाचें केलेलें वर्णन वाचनीय आहेच; पण त्यापेक्षाहि 'स्वामी तिन्ही जगाचा :

आईविना भिकारी' ही पहिल्या कडव्यांतली ओळ आणि 'ये रागवावयाही । परि येइ येइ वेगें' हा गीताचा शेवटचा चरण, या दोन ओळी विसरणारा मनुष्य—छे ! तो मनुष्य असणेंच शक्य नाही !

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

[जाति-रसना]

आई म्हणोनि कोणी
ती हांक येइ कानी
नोहेच हांक माते
आई कुणा म्हणूं मी
ही न्यनता सुखाची
स्वामी तिन्ही जगांचा

चारा सुखीं पिलांच्या
गोठ्यांत वांसरांना
वात्सल्य हें पशूंचें
पाहुन अन्तरात्मा
वात्सल्य माउलीचें
दुर्भाग्य याविना का

शाळेंतुनी घराला
काढून ठेविलेला
उष्ट्या तशा सुखाच्या
कोणी तुझ्याविना मे
तुझ्याविना न कोणी
साङ्गेल ना म्हणया

ताईस या कशाची
त्या सान बालिकेला
पाणी तरारतांना
ऐकूनि घे परंतु
साङ्गे तसें मुलीना
ते बोल येति कानी

आईस हांक मारी
मज होय शोककारी
मारी कुणी कुटारी
आई घरीं न दारीं
चित्ता सदा विदारी
आईविना भिकारी

चिमणी हळूच देई
ह्या चाटतात गाई
मी रोज रोज पाहीं
व्याकूळ मात्र होई
आम्हां जगांत नाहीं
आम्हांस नाहीं आई

येतां धरील पोटी
घालील घांस ओठीं
धाबेल चुम्बना ती
का ह्या करील गोष्टी
लावील साक्षवाती
आम्हां 'शुभम् करोति'

जाणव कांहीं नाहीं
समजे न यांत कांहीं
नेत्रांत बाबरे ही
" आम्हांस नाहीं आई "

" आम्हांस नाहीं आई "

" आम्हांस नाहीं आई "

आई ! तुझ्याच ठायीं
माहेर मङ्गलांचें
गाम्भीर्य सागराचें
नेत्रांत तेज नाचे
वात्सल्य गाढ पोटीं
वास्तव्य या गुणांचें

सामर्थ्य नन्दिनीचे
अद्वैत तापसांचें
औदार्य या धरेचें
त्या झान्त चन्द्रिकेचें
त्या मेघमण्डळाचें
आई, तुझ्यांत साचें

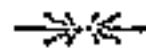
गुम्फून पूर्वजांच्या
सान्या सभाजनांनीं
आई, करावया तू
या न्यूनतेमुळें ही
पश्चारती जनांची
परि जीव बालकाचा

मी गाइलें गुणांला
या वानिलें कृतीला
नाहीस कौतुकाला
मज त्याज्य पुष्पमाला
ना तोषवी मनाला
तव कौतुका भुकेला

येशील तूं घराला
दवडूं नको घडीला
हे गुन्तले जिवाचे
कर्तव्य माउलीचें
रुसणार मी न आतां
ये रागवावयाही

परतून केधवां ने
ये ये निघून वेगें
पायीं तुझ्याच धागे
करण्यास येइ वेगें
जरि बोलशील रागें
परि येइ येइ वेगें

—कवि यशवन्त

देशाचा संसार

परिचय :

से. बापट याच्या या अभंगात देशासाठीं अहोरात्र तळमळणाऱ्या त्यांच्या हृदयाचें प्रतिबिंब पडलेलें आहे शिक्षणाकरितां बापट विलायतेंत गेले होते. तेव्हा एका इंग्रज तरुणीवर त्याचें प्रेम बसलें होतें; पण त्यांच्याच शब्दांत सागावयाचें म्हणजे, “ माझ्या डोळ्यासमोर तेवढाच प्रश्न नव्हता. देश, समाज यांनीं मला पछाडलें होतें. त्यामुळे अतीं भावनांवर मीं विजय मिळविला ” तारुण्यसुलभ प्रेमभावनेपेक्षां त्यांच्या मनांतील देशभक्तीच त्या वेळीं सुद्धां प्रभावी ठरली देशभक्तीच्या उत्कट भावनेच्या भरांत त्यांनीं पुष्कळ कविता लिहिली आहे त्यांचें देशासाठीं तळमळणारें हृदय त्यांना स्वस्थ धसूच देत नाही. मात्र तळमळीच्या सहजस्फूर्त उद्गारांना काव्यदृष्टीनें नटविण्याकडे अथवा त्यांची मोहकता वाढावी असे प्रयत्न करण्याकडे बापटांचें मुळींच लक्ष नाही. त्यांचा पोषाक जेवढा साधा आहे, तेवढीच त्यांची कविताहि साधी आहे. या साधेपणांत तळमळीचें जें सौंदर्य आहे तोच त्यांच्या कवितेचा मुख्य गुण.

आपआपल्या संसारांत दंग असलेल्या प्रत्येकाला बापट कळवळून विनवणी करतात—

“ देशाचा संसार । माझे अगावरी,
ऐसें थोडें तरी । वाटूं द्या हो ॥ ”

“ सत्य सत्व माझी । विद्याशक्ति थोडी,
परि देवा गोडी । भक्तीचीच ॥ ”

हे उद्गार किती अर्थपूर्ण आहेत ! आमचें तत्त्वज्ञान, आमची संस्कृति, आमचें वाङ्मय अनेक गुणांनीं संपन्न असलें तरी त्या सर्वांत एक मोठें वैगुण्य आहे—सामाजिक मनोवृत्तीचा अभाव ! बापटांनीं या वैगुण्यावर कवितेच्या आरंभीच अचूक बोट ठेवले आहे

भक्ति हीच जगांतली सर्वांत मोठी शक्ति आहे ही सेनापतीची श्रद्धा त्याच्या कार्याप्रमाणे त्यांच्या अभंगांतही स्पष्टपणे दिसते यामुळे कोणत्याही प्रकारचा बौद्धिक अथवा भावनात्मक शृंगार नसताना त्यांचे साधे-सुधे अभंग वाचनीय वाटतात

❦

❦

❦

❦

[अभंग]

देशाचा संसार, माझे अगावरी
 ऐसे थोडे तरी, वाहं घाहो ।
 वाहू या हो थोडे-तरी प्रत्येकासी
 माझी कासाविसी याचसाठी ।
 याचसाठी तुम्हां, हात जोडीतसे
 कोणी म्हणतसे, वेडा झाला ।
 वेडा झाला देश-मांडलीचेसाठी
 होतें पुण्य गाठी, हेंचि खरें ।
 हेंचि खरें देवा आवडता झालों,
 तेणें निवडिलों देशसेवे ।
 देशसेवेसाठी व्हावेत सगळे,
 ज्याना ज्यांना कळे, धर्मतत्त्व ।
 धर्मतत्त्व तेंचि, जो का उपकार,
 त्याचाचि आधार सज्जनांसी ।
 सज्जनांसी चहुं-कडूनि टोंचिती,
 कितीक छळिती छळक ते ।
 छळक ते अंतीं मनीं पस्तावती
 सज्जनाची शांति, देखोनियां ।
 देखोनियां शांति, कारण शोधिती
 तेथ आलोकिती भूतदया ।
 भूतदया बीज, उपकार फळ,
 शांति ते अढळ, उपकारीं ।
 उपकारीं ज्यांना, सार्थकता वाटे
 सोशिती चपेदे, सकटाचे ।

संकटाचे काळीं, हृदयनिवासी
 आशुल्या भक्तासी, धीर देई ।
 धीर देई कीं जो, पर-उपकार,
 तोचि तो साचार, धर्मतत्त्व ।
 धर्मतत्त्व ज्यांनीं आपुलेंसें केलें
 त्यांसी बोलाविलें, देशसेवे ।
 देशसेवेसाठीं, राबावें कांहिसें
 हेंचि मज पिसें, सत्य सत्य ।
 सत्य सत्य माझी, विद्याशक्ति थोडी,
 परी देवा गोडी, भक्तीचीच ।
 भक्तीचीच गोडी, सुदाम्याचे पोहे
 गोड करीताहे, हरिमुखीं ।
 हरिमुखीं मीही, घालीतसे पोहे
 मूढ भरी तो हे स्वीकारित ।
 स्वीकारित भावें, केली देशसेवा
 मज शांतिमेवा, वाढीतसे ।
 वाढीतसे हरी मोक्षाचें वाढणें
 ज्यासी ज्यासी येणें, त्याणें यावें ।
 यावें यावें ऐसी, हांक दे लोकांसी
 ऐसें मजपार्सी, हरि बोलें ।
 हरि बोलें मी तों बोलावणेंकरी
 तुम्हासी पाचारी, हरिसाठी ।
 हरीसाठीं तुम्हां, बोलावणें केलें,
 आले वा न आले, मज काय ।
 मज काय मी तों, सेवक हरीचा
 वेडापिता त्याचा, त्यासी गोड ।
 त्यासी गोड व्हाल, जेणें तं तुम्हांसी
 मूढ सज्जनांसी, सांगितलें ।
 सांगितलें कीं त्या, सेवा-अनुरक्त,
 आवडतो भक्त, स्वदेशाचा ।

वहिनीस पत्र

परिचय : —

हे पत्र काव्य-वाङ्मयांत एका दृष्टीने अपूर्व आहे. काव्यांत संदेश अथवा पत्रे पाठविली जातात ती सामान्यतः वल्लभ अथवा वल्लभा असे नाते असलेल्या व्यक्तींकडून. विरहाने होणाऱ्या दुःखाचे वर्णन हा असल्या काव्याचा एकमेव विषय. पण हे पत्र एका दिराने आईच्या मायेने आपल्याला वाढविणाऱ्या वडील भावजयीला उद्देशून लिहिले आहे. दिराने भावजयीला रसोत्कट पत्र लिहिणे जेवढे अपूर्व, तेवढाच या कवितेचा विषयही नवीन आहे देशासाठी बलिदान करायला तयार झालेला दीर आपल्या वडील वहिनीला सागतो—

‘ अमर होय ती वंशलता । निर्वेश जीचा देवाकरिता,
दिगंतीं पसरे सुगंधता । लोकहित-परिमलाची ॥ ’

सामान्य मनुष्याच्या सुखाच्या कल्पनेहून असामान्य मनुष्याची सुखाची कल्पना किती भिन्न असते हे या ओवीवरून दिसून येईल. गजेंद्राने श्रीविष्णूसाठी आपल्या सोडेत घेतलेल्या कमलपुण्याचा जो उल्लेख कवीने केला आहे तोही अत्यंत मार्मिक आहे ‘सुकुमार आमुच्या अनंत फुलां’ व ‘एकदां नवरात्र संपली’ या दोन ओव्या वाचताना सावरकरांच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्तेतून त्या स्फुरल्या आहेत हे सांगण्याची आवश्यकताच राहात नाही.

सावरकरांनी ज्या काळी आपल्या पूज्य भावजयीला हे पत्र पाठविले त्या काळी कुटुंबाच्या चार भिंतीपलीकडे स्त्रीची दृष्टि सहसा जात नसे अशा स्थितीत त्यांनी ‘तू धैर्याची अससी मूर्ति । माझे वहिनी माझे स्फूर्ति ।’ असे ज्या स्त्रीविषयी उद्गार काढले तिचे व्यक्तिमत्त्व निःसंशय अलौकिक असले पाहिजे. देशाच्या पायीं करावे लागणारे बलिदान ही जणू कांहीं या कुटुंबाच्या नित्यक्रमातलीच एक गोष्ट होती, असा हे पत्र वाचताना भासतो. व्यक्तिमत्तेवाचून

वाङ्मय परिणामकारक होऊ शकत नाही, किंवा वाङ्मयाची सजीवता लेखकाच्या जीवनांतूनच उत्पन्न होत असते या विधानाचें उत्तम प्रत्यंतर म्हणजे अशा प्रकारची कविता.

❖ ❖ ❖ ❖

— १ —

जयासी तुवां प्रतिपाळिलें । मातेचें स्मरण होऊं न दिलें ॥
 श्रीमती बहिनी बत्सले । बंधु तुझा तो तुज नमी ॥ १ ॥
 आशिर्वाद-पत्र पावलें । जें लिहिलें तें ध्यानीं आलें ॥
 मानस प्रसुदित झालें । धन्यता वाटली उदंड ॥ २ ॥
 धन्य धन्य आपुला वंश । सुनिश्चयें अश्वरी अंश ॥
 कीं रामसेवा पुण्यलेश । आपुल्या भार्या लाधला ॥ ३ ॥

— २ —

अनेक फुल फुलती । फुलोनियां सुकोनि जाती ॥
 कोणी त्यांची महती गणती । ठेकिली असे ॥ ४ ॥
 परी जें गजेंद्रशुंडेनें उपटिलें ॥ श्रीहरीसाठीं मेलें ॥
 कमल फूल तें अमर ठेलें । मोक्षदायी पावन ॥ ५ ॥
 त्या पुण्य गजेंद्रासमची । सुसुष्ठु स्थिती भारतीची ॥
 करुणारवं ती याची । अिंदीवर श्यामा श्रीरामा ॥ ६ ॥
 स्वोद्यानीं तिनें घावें । आपुल्या फुलांस मुलावें ॥
 खुडोनियां अर्पण करावें । श्रीरामचरणां ॥ ७ ॥
 धन्य धन्य आपुला वंश । सुनिश्चयें अश्वरी अंश ॥
 श्रीरामसेवा पुण्यलेश । आपुल्या भार्या लाधला ॥ ८ ॥

— ३ —

अशींच सर्व फुलें खुडावीं । श्रीरामचरणी अर्पण व्हावी ॥
 कांहीं सार्थकता घडावी । या नश्वर देहाची ॥ ९ ॥
 अमर होय ती वंशलता । निर्वंश जीचा देवाकरितां ॥
 दिगंतीं पसरे सुगंधता । लोकहित-परिमलाची ॥ १० ॥

सुकुमार आमुच्या अनंत फुला । सुफोनि करा हो सुमन-माला ॥
 नवरात्रीच्या नवकाला । मातृभूमी वत्सले ॥ ११ ॥
 ऐकदां नवरात्र सपली । नवमाला पूर्ण झाली ॥
 कुलदेवी प्रकटेल कार्ती । विजया लक्ष्मी पावन ॥ १२ ॥

— ४ —

तूं धैर्याची अससी मूर्ति । माझे वहिनी माझे स्फूर्ति ॥
 रामसेवाव्रताची पूर्ति । ब्रीद तुझे आधींच ॥ १३ ॥
 महत्कार्याचें कंकण धरिलें । आतां महत्तमत्व पाहिजे बाणलें ॥
 ऐसें वर्तन पाहिजे केलें । कीं जें पसंत पडलें संतांना ॥ १४ ॥
 अनेक पूर्वज ऋषीश्वर । अजात वंशजांचे संभार ॥
 साधु साधु गर्जताल । ऐसें वर्तणें या काला ॥ १५ ॥

—वि. श. सावरकर

अश्रु

परिचय : -

मृदुता हा साने गुरुजीच्या लिखाणाचा आत्मा असून या कवितेच्या कल्पनेचा उगमही अशाच प्रकारच्या कोमल भावनेतच झाला आहे

जगात देणें आणि दुखणें याच्याप्रमाणें रडणें सुद्धां कुणाला नको असतें. असें असतांना 'नको माझा अश्रु कधीं नेऊं देवा' ही कवीची विनवणी ऐकली कीं क्षणभर मन विस्मित होतें. वाटतें-अश्रुची हौस ही कविमनाची विकृति असावी !

पण कवीला ज्या अश्रूनीं आपल्याला सोडूं नये असें वाटतें ते दुबळेपण दर्शविणारे नाहीत. दुसऱ्यासाठीं रडणें म्हणजे एका दृष्टीनें लडणेंच आहे असें त्याला मनःपूर्वक वाटतें. माणमें स्वतःसाठीं नेहमींच रडतात पण स्वतःच्या पायांत कांटां मोडला तर त्याच्या डोळ्यांत जेवढें पाणी उभें राहतें तेवढें शेजारचा मनुष्य अपघातानें मेला तरी सुद्धां त्याच्या डोळ्यांत दिसणार नाही

कवीला असले दुबळे स्वार्थी अश्रु नको आहेत माणुसकीची पताका म्हणून ज्याच्याकडे बोट दाखवितां येईल अशा अश्रुसाठीं तो आसावलेला आहे 'अश्रुच्या बिंदूंत माझा सुखसिंधु' असें तो म्हणतो तें याच अर्थानें. दुसऱ्यासाठीं डोळ्यात उभे राहणारे अश्रु ही मनुष्याच्या आत्मविकासाच्या वेलीवर फुललेलीं फुलेच नव्हेत का ?

अश्रुबिंदूला लहान म्हणून हिणविणारांना 'इवलासा अश्रु नका मानूं तुच्छ' या ओळीपासून आरंभ होणाऱ्या भागांत कवीनें दिलेले उत्तर त्याच्या कल्पकतेची चमक आणि अभिजात रसिकता दर्शविण्याला समर्थ आहे.

नको माझा अश्रु कधीं नेऊं देवा
बाकी सारें नेई धन-सुख-मान
माझे रूप मज अश्रु दावितात
अश्रु माझे थोर ज्ञानदाते गुरु
अश्रु माझे मला गोड हंसवितील
अश्रु माझा जीव अश्रु माझा प्राण
अश्रु वांचवीती अश्रु हांसवीती
अश्रुच्या बिंदूंत माझा सुखसिंधु
सगळें हें जग तिरस्कार करी
अश्रुत पूजीत अश्रुत ठेवीत

❦

❦

इवलासा अश्रु पर्वत बुडवी
इवलासा अश्रु परी वज्रा चुरी
इवलासा अश्रु खारट आंबट
इवलासा अश्रु ओलावा तो किती ?
इवलासा अश्रु परी त्याच्या पोटीं
इवलासा अश्रु परी बोले किती

❦

❦

इवलासा अश्रु नका माचूं तुच्छ
इवलासा तारा दिसतो दुरून
बाळरुणाचें तें इवलेंसें तोंड
इवलीशी मूर्ति बटु वामनाची
इवलेंसें पान पांचाळी अर्पित
इवलेंसें पान रुक्मिणी ठेवीत
इवलासा अश्रु तसा माझा आहे

❦

❦

हाचि थोर ठेवा माझा एक
परी हे लोचन राखी ओले
हेचि तात मात प्राणदाते
अश्रु कल्पतरु माझे खरे
अश्रु भेटवितील माझे ध्येय
देवा त्यांच्याबीण न जगेन
माझा कुलबीती जीवनतरु
नको तो गोविंदु नेऊं कधीं
सखा माझा परी अश्रु एक
मनीं सांठवून अहोरात्र

❦

❦

जीवाला चढवी मोक्षपदीं
पाषाणाचें करी नवनीत
निर्माति अचीट सुधासिंधु
अमित पिकती माझे मळे
कोट्यवधि गोष्टी सांठलेल्या
देवी सरस्वती तेथें मूक

❦

❦

संसारीं महोच्च स्थान त्याचें
परी तो मोजून कोण येई ?
यशोदा ब्रह्मांड देखे त्यांत
परी त्रैलोक्याची केली मिति
स्वामी तृप्त होत ब्रह्मांडाचा
लीलेनें तुळीत विश्वंभरा
सारें त्यांत राहे भाग्य माझे

❦

❦

इवलासा अश्रु अपूर्णाला पूर्ण
 इवलासा अश्रु पूर्ण विरामाला
 इवलासा अश्रु माझा मज असो
 इवलासा अश्रु जो माझ्याजवळ

ॐ

ॐ

करीतसे तूर्ण सांगूं काय
 जीवनग्रंथाला गोड देई
 वियोग तो नसो त्याचा कधी
 तोंवरी सकळ भाग्य माझे

ॐ

ॐ

अश्रु माझी आशा अश्रु माझे बाळ
 अश्रु हा लहान अश्रु हा महान
 पोटांत ठेवीन डोळ्यांत ठेवीन

अश्रु हा निर्मळ जवळ असो
 अश्रु नारायण आहे माझा
 मी ना विसरिन त्याला कधी

—साने गुरुजी

सागरास

परिचय : --

मातृभूमीच्या विरहाने व्याकुळ झालेले कविमन तिच्या दर्शनाला उत्सुक झाले आहे ज्या सागराने आपल्याला विद्यार्जनाकरितां परदेशीं आणले त्यानेच आपल्याला परत नेऊन पोचवावे अशी त्याची अपेक्षा आहे.

परदेशीं गेलेल्या प्रत्येक मनुष्याला चुकल्याचुकल्यासारखे होते, राहून राहून आपल्या जन्मभूमीची आठवण होते स्वप्नांत आपण आपल्या मातृभूमीत किंबहुना प्रियजनात आहोत असा त्याला भास होतो. कविमन अधिक भावनाशील असल्यामुळे जन्मभूमीच्या वियोगाचे दुःख त्याला अधिकच जाणवावे यात अस्वाभाविक असे काय आहे ?

मात्र या कवितेतल्या विरहदुःखांतही सावरकराचे तेजस्वी वैशिष्ट्य आहे ज्याच्या विद्येचा उपयोग मातृभूमीच्या उद्धारकरिता होत नाही ती विद्या त्यांना भारभूत वाटते

नभिं नक्षत्रे बहुत एक परि प्यारा ।

मज भरतभूमिचा तारा ॥

प्रासाद इथें रम्य परी मज भारी ।

आइची झोंपडी प्यारी ॥ १

या ओळी, स्कॉटच्या

*“Breathes there the man, with soul so dead,
Who never to himself hath said,
This is my own, my native land.”*

या ओळींप्रमाणे मनांत सदैव घोळत राहतील अशा आहेत.

कल्पनारम्यता हाही या कवितेचा एक विशेष आहे. आपण मातृभूमीच्या दर्शनासाठी किती तळमळत आहो याची सागराला कल्पना येणार नाही म्हणून

त्याला नदीच्या विरहाची शपथ घालणे आणि आगलभूर्माला स्वामिनी मानणारा समुद्र आपल्या परतत्र मातृभूमीची पर्वा करीत नसावा या शकने त्याला अगस्तीची भीति दाखविणे या दोन्ही कल्पनांत मूळ भावनेला पोषक असाच चमत्कृतिविलास आहे सावरकरांनी ज्या वेळी ही कविता लिहिली त्या वेळी हिंदुस्थानचें राजकीय आकाश काळ्याकुट्ट मेघांनी व्यापून टाकलें होतें. ती पार्श्वभूमि पाहिली म्हणजे या गीताच्या लोकप्रियतेचें मर्म सहज लक्षांत येतें

✽

✽

✽

✽

ने मजसी ने परत मातृभूमीला । सागरा प्राण तळमळला ॥ ध्रु० ॥
भूमातेच्या चरणतलां तूं धूतां । मीं नित्य पाहिला होता ।
मज बदलासी अन्य देशिं चल जाऊं । सृष्टिची विविधता पाहूं ।
तें जननी-हृद् विरह-शक्तिहि झालें । परि तुवां वचन तिज दिधलें ।
मार्गज्ञ स्वयें मीच पृष्ठ वाहीन । त्वरित या भरत आणीन ।

चालः—गंभीर त्वदाकृति बधुनी ॥ मी ॥

विश्वसलों या तव वचनीं ॥ मी ॥

जगदनुभव-योगें वनुनी ॥ मी ॥

येईन त्वरें कथुनि सोडिलें तिजला । सागरा प्राण तळमळला ॥ १ ॥

शुक पंजरिं कीं हरिण शिरावा पाशीं । ही फसगत झाली तैशी ।
भूविरह कसा सतत साहुं या पुढती । दशदिशा तमोमय होती ।
एणसुमने मीं वेंचियलीं या भावें । कीं तिनें सुगंधा घ्यावें ।
जरि उद्धरणीं व्यय न तिच्या हो साचा । हा व्यर्थ भार विवेचा ।

चालः—ती आम्रवृक्ष वत्सलता ॥ रे ॥

नव कुसुमयुता त्या सुलता ॥ रे ॥

तो बाल गुलाबहि आतां ॥ रे ॥

फुलबाग मला हाय पारखा झाला । सागरा प्राण तळमळला ॥ २ ॥

नभिं नक्षत्रें बहुत अंक परि प्यारा । मज भरतभूमिचा तारा ।
प्रासाद अिथें रम्य परी मज भारी । आअिची झोंपडी प्यारी ।
तिजवीण नको राज्य मज प्रिय साचा । वनवास तिच्या जरि वनिचा ॥

चालः—भुलविणें व्यर्थ हें आतां ॥ रे ॥

बहु जिवलग गमते चित्ता ॥ रे ॥

तुज सरित्पते जी सरिता ॥ रे ॥

तद्विरहाची शपथ घालितों तुजला । सागरा प्राण तळमळला ॥ ३ ॥

या फेनामिषें हंसति निर्दया कैसा । कां बचन भंगिसी औसा ।
 त्वत्स्वामित्वा सप्रति जी मिरवीते । धुकुनि कां आंगल-भूमीतें ।
 मन्मातेला अबल म्हणुनि फसवीती । मज विवासनेतें नेसी ।

चालः—जरि आंगलभूमि नयभीता ॥ रे ॥

अबला न माझि ही माता ॥ रे ॥

काथिल हें अगस्तिस आतां ॥ रे ॥

जो आचमनीं अेक क्षणीं तुज प्याला । सागरा प्राण तळमळला ॥ ४ ॥

—वि. दा. सावरकर

माझे मृत्युपत्र

परिचय : —

जुने वृत्त व मधूनमधून आढळणारी संस्कृतप्रचुर रचना याच्यामुळे बाह्यतः ही कविना एकोणिसाव्या शतकाअखेरच्या संस्कृत वळणाच्या मराठी कवितेसारखी वाटते पण अंतरंगांत शिरले, की तिचा नावीन्यपूर्ण आत्मा पाहून मन चकित होते हे मृत्युपत्र सावरकरांनी आपल्या वहिनीला उद्देशून लिहिले आहे कवितेच्या पहिल्या भागांत गतकालांतील स्मृतिचित्रांचा जो उल्लेख आला आहे तो उत्तर राम चरितांत आपल्या मागील आयुष्याचा चित्रपट पाहतांना राम आणि सीता यांचा जो संवाद होतो त्याच्याइतकाच सरस आहे मात्र या स्मृतिचित्रांत प्रीतीचे माधुर्य नाही; तर देशभक्तीचा तेजस्वीपणा आहे 'तो काल रम्य' आणि 'ज्ञाल्या तदा प्रियकरांसह' या दोन श्लोकांची 'स्मरति सुतनु' आणि 'अलसललित मुग्धा' या उत्तर रामचरितातील श्लोकाशी तुलना करून पाहणे मोठे मौजेचे आहे.

दुसऱ्या भागांत आठ वर्षापूर्वी मातृभूमीच्या मुक्ततेची आपण पाहिलेली स्वप्ने खरी होऊ लागली म्हणून कवीला होणारा आनंद व्यक्त झाला आहे या आनंदाच्या भरांत स्वातंत्र्यदेवता प्रसन्न व्हावी म्हणून ज्या आहुति दिल्या जात आहेत त्यांतील आपणही एक आहो याचे दुःख क्षणभरही त्याला होत नाही. किंबहुना पहिली आहुति होण्याचा मान आपल्याला मिळाला याचाच त्याला विलक्षण आनंद वाटत आहे. 'आमंत्रण प्रभु रघूत्तम सोडिता हें' या श्लोकांत कवीची ही तेजस्वी मनोवृत्ति पूर्णपणे प्रतिबिंबित झाली आहे.

तिसऱ्या भागांत कवीची मातृभूमीवरील भक्ति किती असामान्य आहे हे दिसून येते. आपण तिघेही भाऊ स्वातंत्र्यसंग्रामात बळी जात आहोत याबद्दल कविमन क्षणभरही उदास होत नाही उलट ते उफाळून उद्गारते:—

'हे काय बंधु असतो जरि सात आम्ही
त्वत्स्थडिलीच असते दिघले बळी मी ।'

चवथ्या भागांत कवीने हिमालयांत तप करणाऱ्या निग्रही पार्वतीचा आणि स्वतःला आनदाने जाळून घेणाऱ्या रजपूत स्त्रियांचा दिव्य आदर्श स्वतःपुढे ठेवण्याची आपल्या भावजयीला विनंति केली आहे

‘ बुद्ध्याचि वाण धरिलें करिं हें सतीचें ’ ही कवितेत पुनःपुन्हा आवृत्त झालेली ओळ जणू काही तिचें सारसर्वस्वच आहे ज्या कविता वाचतांना मनांतलीं फुलें फुलतान अशा कविता मराठींत पुष्कळ आहेत, पण मनांतले निखारे फुलविणारी असली कविता मात्र क्वचितच आढळते

❦

❦

❦

❦

वैशाखिचा कुमुदनाथ नभांत हांसे ॥
यच्चंद्रिका धवल सौधतलीं विलासे ॥
घाली स्वयें जल जिला प्रिय बाल लोभें ॥
जाओ फुलें परिमलें सुमनांत शोभे ॥ १ ॥

आले घरीं.सकल आप्त सुहृद् जिवाचे ॥
आनंदमग्न कुल गोकुल काय साचें ॥
आदर्श दीप्ति-शुचिता-धृति-यौवनांचें ॥
पाहूनि जें तरुण मंडळ कीर्ति नाचे ॥ २ ॥

प्रेमें हृदें विकसलीं नव यौवनाच्या ॥
गंध सुवासित उदात्त सुसंस्कृतीच्या ॥
दिव्या लता तरांसि जें गृह बाग झाला ॥
ज्या पौर हर्षित वदे जन ‘ धर्मशाला ’ ॥ ३ ॥

सैपाक त्वां निजकरें कुशले, करावा ॥
प्रेमें तुझ्या अधिकची सुरसाल व्हावा ॥
संवाद सर्व मिळुनी करितां नितात ॥
जेवावयासि बसलों जअि चांदण्यांत ॥ ४ ॥

श्रीरामचंद्र-वनवास कथारसाला ॥
कीं केंवि देश अिटली रिपुमुक्त झाला ॥
तानाजिचा समरधीर तसा पवाडा ॥
भावा चितोरगड वा शनवारवाडा ॥ ५ ॥

झाली कशी प्रियकरा अपुली अनाथा ॥
दुर्दास्यखिन्न शरभिन्न विपन्न माता ॥
शोकें विवंचुनि तिच्या जर्भिं मोचनाचे ॥
केले अनंत तरुणां उपदेश सांचे ॥ ६ ॥

तो काल रम्य, मधुरा प्रिय सगती ती ॥
तें चांदणें, नवकथा—रमणीय रात्री ॥
तें ध्येय दिव्य निजमातृविमोचनाचें ॥
तो उग्र निश्चयहि, ते उपदेश सांचे ॥ ७ ॥

झाल्या तदा प्रियकरांसह आणभाका ॥
त्या सर्व देवि वहिनी स्मरती तुम्हां कां ? ॥
'बाजी प्रभू ठरु' वदे युवसंघ सर्व ॥
'आम्ही चितोरयुवती,' युवती सगर्व ॥ ८ ॥

कीं घेतल व्रत न हे अर्भिंह अंधतेनें ॥
लब्धप्रकाश अतिहास निसर्ग मानें ॥
जें दिव्य दाहक म्हणूनि असावयाचें ॥
बुद्ध्याचि वाण धरिलें करिं हे सतीचें ॥ ९ ॥

— २ —

ज्या होति तें प्रियजनांसह आणभाका ॥
त्यांतें स्मरोनि मग सांप्र न हें विलोका ॥
नाहीं पुरीं उलटलीं जरि आठ वर्षे ॥
तो कार्यसिद्धे इतुकी मन कां न हर्षे ॥ १० ॥

आसेतुपर्यंत उचंबळला स्वदेश ॥
वीराकृती धरित टाकूनि दीनवेष ॥
भक्तांचिया रघुपदीं झुलताति झुंडी ॥
जाज्वल्य होयहि हुताशन यज्ञकुंडीं ॥ ११ ॥

तो यज्ञ सिद्ध करण्यास्तव उग्र दीक्षा ॥
जे घेति येअि तर्भिं तत्कृतिची परीक्षा ॥
“ विश्वाचिया अखिल मंगल धारणाला ॥
बोला असे कवण भक्ष्य हुताशनाला ’ ॥ १२ ॥

आमंत्रण प्रभु रघूत्तम सोडितां हे ॥
 दिव्यार्थ, देव ! असुचें कुल-सज्ज आहे ॥
 हे साध्वि गर्जुनि असें पहिल्या हवीचा ॥
 हा आश्वरी मिळविला अम्हि मान साचा ॥ १३ ॥

धर्मार्थ देह बदलों ठरलें नितात ॥
 ते बोल फोल नच बालिश चायकात ॥
 ना भंगली भिडनियां धृति यातनांना ॥
 निष्काम-कर्मरति योगहि खंडिला ना ॥ १४ ॥

ज्या होति तें प्रियजनांसह आणभाळा ॥
 केल्याच सत्य कृतिन अजि ह्या विलोका ॥
 दीप्तानलांत निजमातृविमोचनार्थ ॥
 हा स्वार्थ जाळुनि अम्ही ठरलों कृतार्थ ॥ १५ ॥

— ३ —

हे मातृभूमि तुजला मन वाहियेल ॥
 वक्तृत्व-वाग्भिभवही तुज अर्पियेलें ॥
 तूतेंचि अर्पिलि नवी कविता रसाला ॥
 लेखांप्रती त्रिषय तूचि अनन्य झाला ॥ १६ ॥

त्वत्स्थंडिलीं ढकलिलें प्रिय मित्रसंघा ।
 केलें स्वयें दहन यौवन-देह-भोगा ॥
 त्वत्कार्य नैतिक सुसंमत सर्व देवां ॥
 तत्सेवनींच गमली रघुवीर-सेवा ॥ १७ ॥

त्वत्स्थंडिलीं ढकलिली गृह-वित्त-मत्ता ॥
 दावानलांत वहिनी नवपुत्र काता ॥
 त्वत्स्थंडिलीं अतुल-धैर्य वरिष्ठ बधू ॥
 केला हवी परमकारुण पुण्यासिंधू ॥ १८ ॥

त्वत्स्थंडिलावरि बळी प्रिय बाळ झाला ॥
 त्वत्स्थंडिली बध अतां मम देह ठेला ॥
 हे काय बंधु असतो जरि सात आम्ही ॥
 त्वत्स्थंडिलांच असते दिधले बळी मीं ॥ १९ ॥

सतान या भरतभूमिस तीस कोटी ॥
जे मातृभक्ति-रत-सज्जन धन्य होती ॥
हे आपुलें कुलहि त्यांमधिं श्रीश्वराश ॥
निर्वेश होउनि ठरेल अखंड वंश ॥ २० ॥

— ४ —

कीं तं ठरोहि अथवा न ठरो परंतू ॥
हे मातृभू, अम्हि असों परिपूर्णहेतू ॥
दीप्तानलांत निजमातृ-विमोचनार्थ ॥
हा स्वार्थ जाळुनि अम्ही ठरलों कृतार्थ ॥ २१ ॥

असैं विवचुनि अहो वहिनी व्रताते ॥
पाळोनि वर्धन करा कुल-दिव्यतेतें ॥
श्रीपार्वती तप करी हिमपर्वतीं ती ॥
कीं विस्तवांत हंसल्या बहु राजपूती ॥ २२ ॥

तें भारतीय अबलाबल तेज कांहीं ॥
अद्यापि या भरतभूमिंत लुप्त नाहीं ॥
हें सिद्ध होइल असाचि उदार उग्र ॥
वीरांगने, तव सुवर्तन हो समग्र ॥ २३ ॥

माझा निरोप तुज येथुनि हाचि देवी ॥
हा वत्स वत्सल तुझ्या पर्दि शीर्ष ठेवी ॥
सप्रेम अर्पण असो प्रणती तुम्हांतें ॥
आलिंगन प्रियकरा मम अंगनेतें ॥ २४ ॥

कीं घेतलें व्रत न हें, अम्हि अघतेनें ॥
लब्धप्रकाश अतिहास-निसर्ग-मानं ॥
जे दिव्य दाहक म्हणुनि असावयाचें ॥
बुद्ध्याचि वाण धरिलें करिं हें सतीचें ॥ २५ ॥

— वि . दा सावरकर

एक प्रसंग

परिचय: --

माडखोलकरांनी कविता थोडीच लिहिली आहे. या थोड्या कवितांचे वर्गीकरण केले तर त्यांत राष्ट्रीय कवितांची सख्या अधिक भरेल. ' एक प्रसंग ' ही मात्र करुणरम्य सामाजिक कविता आहे

' अत्यजाच्या मुलाचा प्रश्न ' ही कविता केशवसुतांनी ज्या भावनेने लिहिली तीच भावना या कवितेतही आहे. एका मनुष्याने दुसऱ्याला अस्पृश्य लेखावे ही गोष्ट तत्त्वज्ञानाच्या, संस्कृतीच्या अथवा भावनेच्या दृष्टीने कुणाला योग्य वाटेल ? पण हिंदु समाज मोठा दुर्दैवी आहे. आचाराचा विचारांशी किंवा सामाजिक प्रगतीशी निकटचा संबंध आहे हे त्याला किती तरी पिढ्या कळलेच नाही '.

कवीने कारुण्य वाढविण्याकरिता या कवितेत अस्पृश्य मुलीचे चित्र दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर रंगविले आहे. धान्याच्या वखारीच्या दाराबाहेर, वेणाच्या जाणाच्या लोकांकडे भिरीभिरी पाहत राहाणाऱ्या आणि त्यांच्यापुढे पदर पसरून मूठभर दाण्यांची भीक मागणाऱ्या दलित मुलीचे हे चित्र माडखोलकरांनी मोठ्या सहृदयतेने चित्रित केले आहे, यांत शका नाही. ' घरीं चिमण्या ज्या खेळती अनेक । पोर तुमची मी त्यांत असे एक । ' किंवा ' देह माझा हा इथे उभा आहे । जीव माझा त्या जिवलगंसि पाहे । ' या ओळींतली भावना किती हृदयस्पर्शी आहे !

कवितेचा शेवट मात्र कृत्रिम वाटतो. कविता परिणामकारक करण्याकरिता महाराच्या मुलीने एका ब्राह्मणाचे पाय धरले तो वेदोनारायण अस्पृश्यस्पर्शाने चिडून गेला आणि त्याने तिला लाथ मारताच त्या पोरीचा प्राण गेला अशी घटना कवीने कल्पिली असली तरी ती खरी वाटत नाही. मृत्यूचे दुःख सर्वांत मोठे कुणाला ? सुखवस्तु माणसाला घरीं उपाशी असलेल्या भावंडांकरिता आपणाला मूठभर धान्यसुद्धा मिळवितां येत नाही म्हणून या कवितेतल्या मुलीला विलक्षण

दुःख होतें, त्यांना तोंड दाखवावयाचें तिच्या जिवावर घेतें, आणि म्हणून ती जीव देते, असें दाखविलें असतें तर कदाचित् या घटनेतला कृत्रिमपणा थोडा कमी झाला असता

❦

❦

❦

❦

(दिंडी-वृत्त)

उभीं हिरवीं शेतांत पिकें होतीं
आस गरिबांच्या नाचतसे चित्ती
कोप दैवाचा तोच अहा, झाला
पुढें जाळित दुर्मिक्ष काळ आला ॥ १ ॥

लोक अन्ना मोताद सर्व झाले
शेतकरि ते 'अन्नान्न' करित मेले
घांस नाहीं खाण्यास, गुरें मेलीं,
अवकळा त्या खेड्यास दिसे आली ॥ २ ॥

आठ दिवशीं बाजार भरे तेथें
धान्य देशाहुनि खरेदीस घेतें,
जोधळ्यांचे घातले तिथें ढीग
माणसांची लागली एक शीघ ॥ ३ ॥

धनिक सरसावुनि कसे तिथें आले
खरेदीचें ते काम सुरू झालें
गुरें विकुनी आपुली कसायाला
धान्य घ्याया हा गरिब लोक आला ॥ ४ ॥

बखारीचें त्या बघुनि तिथें दार
उभी होती राहिली एक पोर;
सान होती ती पोर अत्यजाची
बालभावाची मधुर मूर्ति तीची ॥ ५ ॥

प्राण होते डोळ्यांत तिचे आले
आसबांनीं जाहले गाल ओले
अशी तेथें ती पोर अत्यजाची
उभी करुणा भाकीत त्या जनांची ॥ ६ ॥

“ घरीं चिमण्या खेळती ज्या अनेक
पोर तुमची मी त्यांत असे एक
तुम्ही दादा ! आधार अनाथांला
जोंधळ्याची मज मूठ एक घाला ! ॥ ७ ॥

घरीं भावडें चार अम्ही सानीं
बये गेली टाकोनि अम्हा रानीं,
तुम्ही दादा ! आधार अनाथांचें
चो ज पुरवा पोरक्या पाडसांचें ! ॥ ८ ॥

घरीं बालें आहेत भुकेलीं हो.
हाच त्यांच्या चित्तास एक लाहो,
' अतां अमुची येईल घरीं ताई
हंसुनि चुंबिल देईल गोड कांहीं ॥ ९ ॥

देह माझा हा इथे उभा आहे
जीव माझा त्या जिवलग्नासि पाहे,
तुम्ही दादा ! आधार अनाथांला
जोंधळ्याची मज मूठ एक घाला ! ॥ १० ॥

अशी बोलत ती उभी करुणवाणी
लोचनांनीं गाळीत तिथें पाणी,
एक आला तों धनिक विप्र तेथें,
पाय धरुनी विनविलें तिन त्यांतें, ॥ ११ ॥

महाराचा स्पर्श तो ब्राह्मणाला
सहन नाही क्षणभरिहि त्यास झाला,
लाथ मारुनि चांडाळ पुढें गेला
दाखवुनि तो मृत्युचें दार तीला ! ॥ १२ ॥

—ग त्र्य माडखोलक

माझ्या जन्मभूमीचें नांव

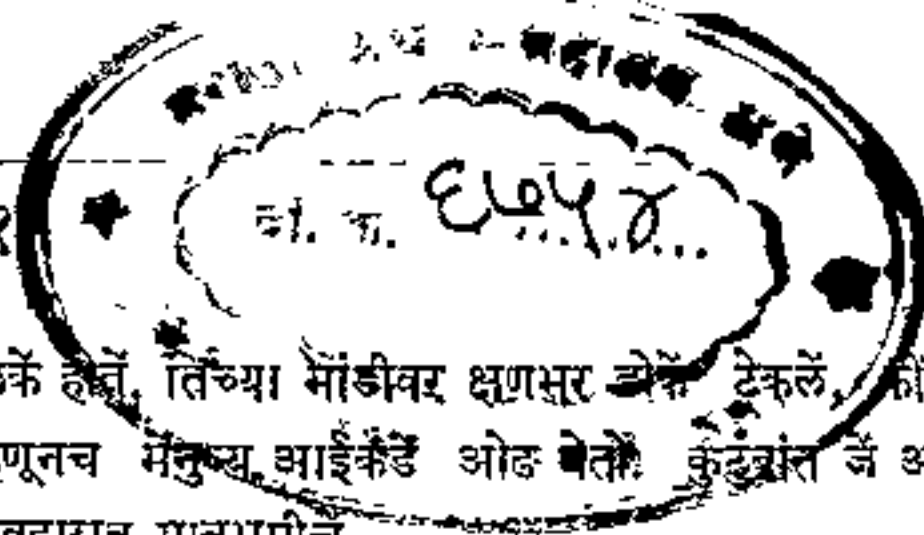
परिचयः

मातृभूमीच्या भक्तीचें गीत इतिहास आणि भूगोल यांतील नामावळी न वाचताही किती सरस होऊ शकतें याचें टिळकांची ही कविता हें एक उदाहरण आहे. 'माते, महात्मे तुझे, तत्त्ववेत्ते, तुझे शूर योद्धे, तुझे सत्कवि' या एका ओळीनें कवीनें जो परिणाम साधला आहे तो कित्येक कवितांतलीं विविध नावांनीं भरलेलीं चार-पाच कडवीं वाचूनसुद्धा होणार नाहीं. 'वारा तुझ्या स्पर्शनें शुद्ध झाला', या कडव्यातला प्रसाद अधिक आकर्षक आहे, की भावना अधिक हृदयस्पर्शी आहे हें सांगणें कठीण आहे. टिळक सिध्दन् ज्ञाले असले, तरी संस्कृत आणि मराठी वाङ्मयाचा त्यांचा अभिमान किती जाज्वल्य होता हें 'तुझ्या महोदार सारस्वताच्या' या श्लोकावरून दिसून येईल. हिंदूभूमीचें स्थान जगात सामान्य नाही, अतीं इतर राष्ट्रांना तिलाच गुरु करावें लागेल हे कवीचे उद्गार त्याच्या मातृभूमीवरील श्रद्धेचे द्योतक आहेत. 'सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी !' हा चरण ध्रुपदाप्रमाणें प्रत्येक श्लोकाच्या शेवटी घालण्यात कवीचें कौशल्य स्पष्ट दिसतें.

टिळकाच्या प्रसादगुणामुळेच ही कविता वाचनीय झाली आहे असें नाहीं. मनुष्याच्या मातृभूमीवरील भक्तीचा आविष्कार त्यांनीं सहजसुंदर रीतीने केला आहे, हा या कवितेंतला सर्वोत्तम मोठा गुण होय

‘तू धाळीशी मला स्पर्धि अकीं
सुखाची खरी हीच सीमा पुरी ।’

हा चरण किती भावमधुर आहे ! आपली आई श्रीमंत आहे का गरीब आहे, कुरूप आहे का सुख्य आहे हें जाणून घेऊन का कुणी तिच्यावर प्रेम करतो ? छे ! आईनें मायेनें पाठीवरून हात फिरविला, कीं डोक्यावरलें ओझे

हलकें हें, तिच्या मोंडीवर क्षणभर जेकडे टेकलें, तीं स्वर्गसुखाचा लाभ होतो, म्हणूनच मनुष्य आईकडे ओढवतो. कुटुंबांत जें आईचें स्थान तेंच जगातल्या व्यवहारात मातृभूमीचें

❦

❦

❦

❦

सृष्टी तुला वाहूनी धन्य ! माते अशी रूपसंपन्न तूं निस्तुला
तूं कामधेनू ! खरी कल्पवल्ली ! सदा लोभला लोक सारा तुला;
या वैभवाला तुझ्या पाहुनीया मला स्फूर्ति नृत्यार्थ होते जरी
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी ॥ १ ॥

माते ! महात्मे तुझे, तत्त्ववेत्ते, तुझे शूर योद्धे, तुझे सत्कवि,
श्रेणी ययांची सदा माझिया गे मना पूजनीं आपुल्या वांकवी !
याची यशें ज्या नव्या सद्गुणाना मला अर्पितो, ध्येय ते गे जरी,
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी । ॥ २ ॥

तुझ्या महोदार सारस्वताच्या महासागरीचा जरी मीन मी
झालो, तरी गे तृषा मन्मनाची कधींही कधींही न होणें कमी !
आई गुरुस्थान अंतो जगाचे तुझे ! यात शका न कांहीं जरी
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी । ॥ ३ ॥

वार तुझ्या स्पर्शनें शुद्ध झाला मला लाधला ! भाग्य हें केवढें !
माते ! स्वयें देशि जें अन्नपाणी, सुधा बापुडी कायशी त्यापुढें !
तू बाळगीशी मला स्कंधिं अंकीं ! सुखाची खरी हीच सीमा पुरी !
सामर्थ्य नामीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मीं न कोठें तरी । ॥ ४ ॥

—ना. वा. टिळक

घे कुठार

परिचय

संस्कृत अन्योक्तींमध्ये वृक्षान्योक्ति प्रसिद्धच आहे. परोपकाराचें महत्त्व हा तिचा विषय आहे या गीतातल्या वृक्षाची भूमिका अन्योक्तींतल्या वृक्षापेक्षां भिन्न नाही; पण रचनाचातुर्यामुळे ही कविता जुन्या वृक्षान्योक्तीपेक्षां किती तरी पटींनीं भावमधुर वाटते

गीताचा आरंभच किती सुंदर आहे !

‘घे कुठार, कर उगार घाव अतां घाली !’ मृत्यूचें आनंदानें स्वागत करणाऱ्या एखाद्या स्थितप्रज्ञासारखे वृक्षाचे हे उद्गार वाटतात, नाही ? मरण हा सुद्धा जीवनाचाच एक कमप्राप्त भाग आहे ही त्याची श्रद्धा पाहिली कीं आपलें दुबळें मनसुद्धा जीवनाचा नव्या दृष्टीनें विचार करू लागतें

जीवन हा एक यज्ञ आहे हेंच या वृक्षाचें ब्रीदवाक्य आहे. आजपर्यंत आपल्या फांद्यांवर पाखरें घरटीं बांधून सुखानें राहिलीं, उन्हांनें तापलेल्या गुरांनीं आपल्या खांब्यांत विसावा घेतला, आपल्या फुलांनीं वातावरण सुगंधित केलें, आणि आपल्या फळांनीं प्रवाशांचा अन्तरात्मा शान्त केला, ह्या गोष्टींची स्मृति त्यालाही आनंददायक वाटने पण आज त्याच्या सत्त्वाची परीक्षा पाहण्याकरिताच कीं काय एक मनुष्य हातांत कुन्हाड घेऊन त्याच्यापुढें उभा राहिला आहे ! चांगुणेपारीं बालकाच्या मांसाचा हट्ट धरणाऱ्या शकरासारखाच हा विचित्र अतिथि आहे, पण त्यालाही तृप्त करायची वृक्षाची तयारी आहे. तो त्याला म्हणतो, ‘माझ्या देहाचीं खुशाल खांडोळीं कर. त्या तुकड्यांवर शिजलेलें अन्न खाऊन तूं सतुष्ट झालास कीं, मला माझ्या मृत्यूच मुळींच दुःख होणार नाही !’

‘प्रेमामृत तरुण तरुणि’ या कडव्यांतील वृक्षाचा उपयोग खेडिगांवाच्या दृष्टीनें जितका सत्य तितकाच काव्याच्या दृष्टीनें सुंदर आहे

(चाल — कुठार ही थांबणार)

घे कुठार ! कर उगार घाव अतां घाली ॥ धुं० ॥

घरणीने पोशियलें
राविकिरीणीं वाढविलें
आजवरी राहियला मरुत सतत वाली

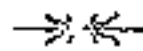
किती विहगां खांद्यावरि
वागविलें बाळांपरि
आजवरी शांत घुरें छायेमधिं झालीं

प्रेमासृत तरुणतरुणि
गेल्या ओतून इथुनि
संकेतस्थल होणें आजवरीं भालीं

काळाचा कठिण हात
वस्तूचा होत पात
आनंदें पाहत मी प्रकृतीच्या चाली

होऊ दे देह छिन्न
शकलांवर शिजवि अन्न
मन निवेल ऐकुनिघां तृप्ति तुला आली !

—वा गो. मायदेव

महाराष्ट्र-गीत

परिचय: ←

कोल्हटकरांच्या कविता फारच थोड्या आहेत. कविता काय किंवा नाटकातलीं पदे काय, सर्वत्र दृग्गोचर होणारा त्यांचा गुण कल्पकता हा होय या गीतांतल्या पहिल्या दोन कडव्यांन तो उत्कटत्वाने प्रगट झाला आहे विरोधाचा उपयोग करून कल्पना चमकदार करण्याचे त्यांचे कौशल्य सिद्ध करण्याला 'प्रासाद कशास' हे एक कडवेंसुद्धा पुरे होईल

मात्र कल्पकतेइतका भावनेचा विलास या गीतात आढळत नाही कवितेची पुढचीं कडवीं अर्थदृष्ट्या ठीक आहेत पण तीं कविमनांतून सळसळत बाहेर आलीं नसून कवीने तीं विचारपूर्वक केलीं आहेत असा, वारवार भास होतो. 'देह पडो तत्कारणं ही असे स्पृहा ।' ही गीताची शेवटची ओळ परिणामकारक असल्यामुळे हे वैगुण्य जाणवत नाही हा भाग निराळा

पहिल्या दोन कडव्यांतील कल्पनाइतकीच शब्दाची योजनाही अभ्यसनीय आहे.

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

बहु असोत सुंदर सपन्न कीं महा ।
प्रियं अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ॥ ध्रु० ॥

गगनभेदि गिरिविण अणु नच जिथें उणें
आकांक्षांपुढातिं जिथें गगन टेंगणें
अटकेवरि जेथिल तुरांगिं जल पिणे
तथ अडे काय जलाशय-नदांविणें ?
पौरुषासि अटक गमे जेथ दुःसहा
प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ॥ १ ॥

प्रासाद कशास जथ हृदयमदिरे
 सदृभावांचीच भव्य दिव्य आगरे
 रत्नां वा मौतिकांहि मूल्य मुळिं नुरे
 रमणीची कूस जिथें नृमणिरवनि ठरे
 शुद्ध तिचें शीलहि उजळवि गृहा गृहा
 प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ॥ २ ॥

नग्न खड्ग करिं, उघडे बघुनि मावळे
 चतुरंग चमूचेंही शौर्य मावळे
 दौडत चहुंकडुनि जवें स्वार जेथले
 भासत शतगुणित जरी असति एकले
 यन्त्रामा परिहृनि रिपु शमितबल अहा !
 प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ॥ ३ ॥

विक्रमवैराग्य एक जागिं नांदती
 जरिपटका भगवाझेडाहि डोलती
 धर्म, राजकारण समवेत चालती
 शक्तियुक्ति एकवटुनि कार्य सावित
 पसरे यत्कीर्ति अशी विस्मयावहा
 प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ॥ ४ ॥

गीत मराठ्याचें श्रवणीं सुखी असो
 स्फूर्ति दीप्ति धृतिहि देत अतरीं ठसो
 वचनिं लेखनींहि मराठी गिरा दिसो
 सतत महाराष्ट्र-धर्म-मर्म मनिं वसो
 देह पडो तत्कारणिं ही असे स्पृहा
 प्रिय अमुचा एक महाराष्ट्र देश हा ॥ ५ ॥

— श्री. कृ. कोल्हटकर

सुंदर मी होणार

परिचय. ←

मरण जवळ आलें म्हणून आनंदित झालेला मनुष्य कुणी पाहिला आहे का ? असा मनुष्य कुठें दिसला तर आपण त्याची वेड्यातच गणना करू.

आश्चर्याची गोष्ट ही की या कवितेंतल्या कवि गोविंदाच्या आनदाचा उगम मृत्यूच्या दर्शनातच आहे. मरणाला 'करुणाधन परमेश्वर' असें संबोधण्यापर्यंत त्याची मजल गेली आहे

बाह्यतः हें विचित्र दिसलें तरी लहानपणीं पंगु झाल्यामुळें साध्या सुखोपभोगापासून देशसेवेसारख्या उच्च उपभोगापर्यंतच्या आपल्या साऱ्या इच्छा ज्याला मारून टाकाव्या लागल्या असतील त्या जीवाला असें वाटणें स्वाभाविकच होतें. पिचत पिचत एखाद्या कोळशाची राख व्हावी तशी गोविंदाच्या आयुष्याची गत झाली. आंत तेजाचा स्फुलिंग होता; पण तो पेट कसा घेणार ? शरीरानेंच कवीचें वैर साधलें पंगु प्रकृति आणि प्रतिकूल परिस्थिति यांच्या कार्त्तिक या तेजस्वी शाहीराच्या सर्व आशा-आकाक्षांच्या विधड्या झाल्या

आणि म्हणूनच कवि मरणाचें उत्सुकतेनें स्वागत करीत आहे चितेवर आपल्या पंगु देहाची राख झाली कीं आपण सुटलों, असें त्याला वाटतें त्याची पुनर्जन्मावर श्रद्धा आहे. त्यामुळें पुढील जन्मीं मिळणाऱ्या अव्यग देहाच्या साहाय्यानें प्रीति आणि देशभक्ति यांच्या अतृप्त भावना आपल्याला तृप्त करून घेता येतील ही कवितेंतील मध्यवर्ती कल्पना कवीनें किती रमणीय रीतीनें रंगविली आहे.

' जुनीं इद्रियें, जुना पिसारा, सर्व सर्व झडणार ।
नव्या तनूचे, नव्या शक्तिचे, पंख मला फुटणार ॥
त्या पखांनीं कर्तृत्वाच्या व्योमीं मी घुसणार ।
देशहिताच्या पवनसागरी, पोहाया सजणार ॥'

गोविंदाचे शिक्षण फारसें झालें नव्हतें हें लक्षात घेतलें म्हणजे 'मृत्यु म्हणजे वसंत माझा' असल्या त्याच्या कल्पनांचें अधिकच कौतुक वाटतें

मृत्युपूर्वी पधरा दिवस केलेली कविता

[चाल — कोंटें काळा काळा राम]

सुंदर मी होणार । आतां सुंदर मी होणार ॥

सुंदर मी होणार । हो । मरणानें जगणार ॥ आतां ॥ ध्रु० ॥

वर्षत्रय मम देह मरतसे । तो आतां मरणार । हो ।

वर्षत्रय मम प्राण जातसे । तो आतां जाणार । हो । सुंदर ॥ १ ॥

प्राणुनि माझ्या रुधिरा हंसतो, तो व्याधी रडणार । हो ।

व्याधिकलेशें रडतो तो मम, जीवात्मा हंसणार । हो । सुंदर ॥ २ ॥

हृद्दरोगाच्या ज्वाला विझुनी सुख माझे निवणार । हो ।

माझा मृत्यु माझा सारा अश्रुपूर गिळणार । हो । सुंदर ॥ ३ ॥

कंटक पंजर तनुपीडेचा, पिचूनिया फुटणार । हो ।

बदिवान मम आत्मा चातक सुखेनैव सुटणार । हो । सुंदर ॥ ४ ॥

जुनीं इद्रिये जुना पिसारा, सर्व सर्व झडणार । हो ।

नव्या तनूचे नव्या शक्तिचे, पंख मला फुटणार । हो । सुंदर ॥ ५ ॥

त्या पंखांनीं कर्तृत्वाच्या व्योमीं मी घुसणार । हो ।

देशहिताच्या पवनसागरीं, पोहाया सजणार । हो । सुंदर ॥ ६ ॥

प्रतिभा प्रसन्न नव बुद्धीची, चक्षु मला येणार । हो ।

चंचुरूप मुरलीनें प्रभुचे, काव्यगान गाणार । हो । सुंदर ॥ ७ ॥

मम हृदयांतरिं ज्ञानफुलांचा फुलबागिचा फुलणार । हो ।

फुलांत झुलुनी आत्मदेव मम नवानंद लुटणार । हो । सुंदर ॥ ८ ॥

नवें ओज मज नवें तेज मज, सर्व नवें मिळणार । हो ।

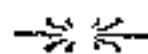
जीर्ण जुन्यास्तव कोण अवास्तव, सुज्ञ झुरत वसणार । हो । सुंदर ॥ ९ ॥

गहनो-गहनीं भुवनो-भुवनीं, शोधित मी फिरणार । हो ।

भूमातेला हुडकुन काहुन तद्दर्शन घेणार । हो । सुंदर ॥ १० ॥

- माझि भरारी विमान उडतें भरकनू तिज देणार । हो ।
परवशतेचें जाल तोडुनी, उडवुनि तिज नेणार । हो । सुंदर ॥ ११ ॥
- उडत उडत मग रडत रडत मग, प्रभुपाशीं जाणार । हो ।
स्वतंत्र तिजला करा म्हणूनी तच्चरणीं पडणार । हो । सुंदर ॥ १२ ॥
- व्यंग देह हा यानें कामुक, काम कसें पुरणार । हो ।
पुरलें नच ते पुढतीं पुरवुन आणणार शतवार । हो । सुंदर ॥ १३ ॥
- या जन्मीं नच मोद लाभला खेद मात्र अनिवार । हो ।
प्रीति अतृप्ता तृप्ति अशांता जन्म मला देणार । हो । सुंदर ॥ १४ ॥
- मृत्यू म्हणजे वसंत माझा, मजवरतीं खुलणार । हो ।
सौंदर्याचा ब्रह्मा तो मज, सौंदर्ये घडणार । हो । सुंदर ॥ १५ ॥
- तळमळ हरुनी कळकळ देई मृत्यु असा दातार । हो ।
कळकळ भक्षुनि जळफळ वितरी, रोग असा अनुदार । हो । सुंदर ॥ १६ ॥
- प्रेम हांसतें, हास्य नाचतें, मृत्यूचा परिवार । हो ।
शोक क्रदतें, भय स्फुंदतें, रोगाचा दरवार । हो । सुंदर ॥ १७ ॥
- जगण्याच्या नव अवताराचा, मरणें हा व्यवहार । हो ।
जगतें जगणें प्रभुप्रमाणें, मरणें क्षण जगणार । हो । सुंदर ॥ १८ ॥
- मरण्याविरहित जगणें मिळवूं असा करूं निर्धार । हो ।
शाश्वत जगण्यामध्ये कौठ्या, दुखाचा संचार । हो । सुंदर ॥ १९ ॥
- आनंदी आनंद जाहला, तनुक्रांति होणार । हो ।
मरणाचा परमेश्वर मजवर, करुणाघन वळणार । हो । सुंदर ॥ २० ॥
- आनंदी आनंद जाहला, मरता मी हंसणार । हो ।
हांसत मरण गोविंदाचा प्रेमपंथ टरणार । हो । सुंदर ॥ २१ ॥

—कवि गोविंद

कृतज्ञता

परिचय :

या कवितेंतले करुण शब्दचित्र वाचून सद्गदित होणार नाही असा वाचक विरळाच सांपडेल प्रसंग नित्याचा, शब्द नेहमीचेच, कुठें कल्पकतेचा चकचकाट नाही किंवा अलंकाराचा किणकिणाट नाही पण भैरवीचे साधे सूर ऐकले तरी मनाला त्यातलें कारुण्य जसें हृदयस्पर्शा वाटते, तसें या कवितेंतलें वर्णन भावना हलवून सोडते.

आधींच मृत्यूचा प्रसंग अत्यंत करुण. त्यात तो मृत्यु बालकाचा ! आणि तें मूलही कसें तर आईपासून शेकडों मैल दूर असलेलें ! इस्पितळांतली सेविका प्रेमळ आहे; डॉक्टर धर्मत्मा आहे, पण त्याच्या समतेनें आईच्या मायेची उणीव कशी भरून येणार ? वासराला चारा दिला, पाणी दिलें, त्याच्या गळ्याखालीं मायेनें खाजविलें, म्हणून तें आईसाठीं हंबरायचें राहतें असें थोडेंच आहे ?

मृत्यूच्या दारांतून शेवटचें मार्गें वळून पाहताना या कृतज्ञ बाळजीवाच्या तोंडून उपकार फार झाले असे डॉक्टराना उद्देशून उद्गार निघावेत हें स्वाभाविकच आहे. पण त्या उद्गारांमागोमाग त्याला आईची आठवण येते त्यामुळे 'कृतज्ञता' हें कवीनें दिलेलें नाव सार्थ असलें तरी 'आई' हें नावबुद्धा या कवितेला शोभलें असतें असें क्षणभर वाटल्यावाचून राहत नाही.

इस्पितळात मृत्यु पावणाऱ्या एका बालकाचे कलापूर्ण शब्दचित्र काढणें हाच या कवितेचा मुख्य हेतु आहे यात शका नाही पण सजीव कला ही समाजाच्या जीवनापासून दूर राहू शकत नाही, याचें प्रत्यंतरही तिच्यांत मिळते.

या कवितेंतली अन्यत हृदयस्पर्शी घटना मृत्यु ही नाही, तर शहरात मृत्युशय्येवर पडलेल्या बालकाची आणि त्याच्या कोंकणांत असलेल्या आईची शेवटीं दृष्टभेदसुद्धां होत नाही ही आहे. आईला सोडून एवढा लहान मुलगा शहरात का आला,

कोंकणांत असलेली त्याची आई त्याला भेटायला कां येऊ शकली नाही इत्यादि प्रश्नांचीं उत्तरे आपण शोधू लागलों तर एकच उत्तर मिळेल—दारिद्र्य—विषम सामाजिक रचनेनें निर्माण केलेलें भयंकर दारिद्र्य ।

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

[जाति-दिंडी]

पौर खाटेवर मृत्युच्याच दारा
कुणा गरिबाचा तळमळे विचार

दूर आई राहिली कोंकणांत
सेविकेचा आधार एक हात !

ताप त्यान भरतांच तडफडाव
पांखराने एकल फडफडावें

हळू गांजारी सेविका दयाळू
डाक्टराचें वच शांतवी कृपाळू

कधीं त्यानें घ्यावे न मुळी अन्न
कुठें डोळे लावून बसे खिन्न

आणि डाक्टर घेताच गोंजराया
हाय ! लागे तो बळघळां रडाय

एक दिन तो व्याकूळ फार झाला
आणि त्यानें पुशिलेंच डाक्टराला

‘ अतां दादा मरणार काय मी हो ? ’
ताच लागे अश्रुची धार बाहों

हृदय हलुनी डोक्यांत उभे पाणी
तरी डाक्टरची वदे करुण बाणी

दांन गोष्टी सांगून धीर देई
पुन्हा गोंजारून शान्तवून जाई

रात्र अन्धारी माजली भयाण
सोसवेना जीवास अतां ताण

हलुच बोलावी बाळ डाकराला
तोहि धर्मात्मा धात्रुतीच आला

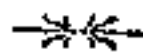
अता बाळाला टोंचणार तोंच
वदे वासुनि पांखरु दीन चोंच—

‘नको आता उपकार फार झाले !
तुम्ही मजला किति गोड वागवीलें

भीत दादा मरणास छुळीं ना हीं !
तुम्ही आ ई’ । बोलला पुढें नाही

झणी ढोळे फिरविले बालकाने
आणि पुशिलीं लोचनें डाकरानें ।

—गिरीश

तानाजीच्या पत्नीचा विलाप

परिचय : ←

कालिदासाचा रतिविलाप सुप्रसिद्ध आहे. त्या विलापाचें वैशिष्ट्य कल्पकतापूर्ण भावदर्शन हें आहे. गोविंद कवीच्या या विलापाचा आत्मा वीरश्री हा आहे या कवितेतून इतकें तेज सळसळत आहे, कीं तिला विलाप म्हणणेंसुद्धां चुकीचें ठरेल.

कोंडाणा घेतां घेता तानाजी धारातीर्थी पडल्यावर त्याची पत्नी तिथें येते अशी या कवितेची भूमिका आहे. नायिकेच्या उद्गरातलें संस्कृत शब्दांचें प्राचुर्य व आपलें मनोगत व्यक्त करण्याकरिता मधून मधून संस्कृत कल्पनांचा आश्रय करण्याची तिची पद्धत यांच्यामुळे कवितेतला ओजस्वीपणा थोडासा कृत्रिम वाटतो. पण हें वैगुण्य वगळलें तर वीरपत्नीचें वैशिष्ट्य दर्शविणाऱ्या या कवितेइतकीं रसरशीत गीतें मराठींत थोडींच सापडतील

तानाजीची पत्नी त्याच्याशीं बोलू लागते. तिचा पहिला प्रश्न, 'मला सोडून तुम्हाला स्वर्गांत करमेल का ?' अशा अर्थाचा नाही. 'एक कोंडाणा घेतलांत, पण अजून किती तरी गड घ्यायचे राहिले आहेत, मग तुम्हीं स्वर्गांत जायची इतकी घाई का केली ?' असें ती त्याला विचारते आपला पति आपल्यावर रागावून निघून गेला असेल अशी प्रेमळ शका मनांत आली तरी त्या रागाचें कारण आपण त्याच्या-वरोवरीनें लढायला आलों नाहीं हेंच असावें असें तिला वाटतें

मुलगा लहान असतांना पति मृत्युमुखी पडला तर स्त्रीला अधिकच दुःख होतें. तानाजीची पत्नी या नियमाला अपवाद नाही पण तिच्या दुःखाचें कारण आपल्या मुलाला संभाळायला कुणी नाहीं हें नसून आपल्या मुलाला देणभक्तीचे धडे द्यायला आपला पति या जगांत नाहीं हें आहे.

या कवितेंतील 'अश्रु गाळि स्वातंत्र्याचें स्फुदुनी निशाण' आणि 'नको रडूं

खड्गा नेइन मीहि तुला सगरा' या दोन ओळींचे सौंदर्य कधीहि कोमेजणार नाही.

नरवीर तानाजी याच्या स्त्रीचा वीरोचित विलाप
(तानाजीच्या भाग्यशाली पत्नीचे तेज महाराष्ट्रांतील
द्वियाना पुन्हा प्राप्त होईल का !)

❦

❦

❦

❦

(चाल--: जरी कुणा श्रीमंताची)

प्रिया ! काय घेतां निद्रा मृत्युची भयकरा ।
उठा अहो, धीरा, वीरा शूरसिंह-सुदरा ॥ ध्रु० ॥

एक सिंहगड घेतांना श्रात काय झाला ।
अजुन कितिक गड घेण्याचे राहिलें दयाळा ।
नाथ चरण स्वकरें चुरुनी वारु का श्रमाला ।
दया करा ! आक्रंदे ही माउली वसुधरा ॥ १ ॥

अजुन नाहिं झाली अपुली मायभू स्वतंत्र ।
कुटें शत्रु बुडले सांगा मृत्युसागरांत ।
श्रीशिवास केल्यावाचुनि भद्रिं शोभिंवत ।
उचित काय स्वर्गारोहण ? भूमिभाग्यमदिरा ॥ २ ॥

नाथ रुधिरिं तरतां श्रमलां समरि सुत झाला ।
जणूं संगरारण्यामार्धिं मथुन रिपुवृगाला ।
रक्तमास सेवित हा मृगराज झोंपिं गेला ।
सुखावरी घेउनि अपुल्या लाल रुधिरअंबरा ॥ ३ ॥

लढावया भूमातेस्तव समरिं मी न आलें ।
म्हणुनि काय कोणुनि प्रियकर पहुडले भुकले ?
क्षमा करा, चुकलें, बहु मत्प्राण तृषित झाले ।
पुण्यचषक त्वत्प्रेमाचे पिण्या प्रेमनिर्झरा ॥ ४ ॥

विजयलक्ष्मि तुम्हां भुलली रक्तजलें न्हाली ।
रिपुप्राणपुष्पीं नटली, लक्ष्मिवंत झाली ।
विजयारति घेउन स्वामीपदांपुढें ठेली ।
मला म्हणे, " उठवा तुमच्या प्रियकरा मनोहरा " ॥ ५ ॥

सोडुनियां पाठीवर्ची रक्तमिश्र भाकरी ।
 दौन प्रहर भरले कांता करा चला न्याहरी ।
 तुम्हावीण सेना सारी लेश अन्न ना वरी ।
 उटा चला, येतिल आतां शिवप्रभू गंभिरा ॥ ६ ॥

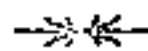
अहो, अजुन आहे अणुला रायचा लहान ।
 देशभक्ति शिकविल त्याला तुम्हावीण कोण ।
 लावुनियां तरवारीशीं तयाचें लग्नि ।
 कीर्तिसहित आलिंगा मग देवि मुक्तिसुंदरा ॥ ७ ॥

सुरेश्वरा, झालें तुज का प्राप्त पारतंत्र्य ।
 म्हणुनि नेशि स्वर्गी माझा शूरवीर कांत ? ।
 परी प्रभो ! होऊ दे मम राष्ट्र हें स्वतंत्र ।
 काय वदासि “ आहे तेथे विपुल वीर संगरा ” ॥ ८ ॥

अश्रु गालि स्वातंत्र्याचें स्फुंदुनी निशाण ।
 नभांतुनि नाथावरतीं फुलें वर्षि कोण ।
 शोक-हर्ष यांच्या ध्वनिचें पाहुनी तुफान ।
 हृदयकमळ भ्रमलें, भ्यालें, महामोहसागरा ॥ ९ ॥

देश-ईश-कार्या करुनी तुम्ही धन्य झाला ।
 रणीं झुंज स्वातंत्र्यास्तव झुंजतां निमालां ।
 सुखें प्रिया जा, जा, स्वर्गी, स्वार्थ बहु अम्हाला ।
 नको रडूं खड्गा, नेइन मीढि तुला संगरा ॥ १० ॥

—कवि गोविंद

आमुची मायबोली

परिचय :

जन्मभूमीचीं विविध स्तोत्रें प्रत्येक देशांत असतात पण जन्मभाषेचें गुण-गान करणारीं गीतें मात्र त्या मानानें विरळा आढळतात.

जननी आणि जन्मभूमि हीं स्वर्गपेक्षां श्रेष्ठ असतात असें म्हणणाऱ्या सस्कृत कवीला मातृभाषेचें महत्त्व कळत नव्हतें असें नाही पण देशाप्रमाणें भाषेचाही पारतंत्र्यांत कोंडमारा होतो, भाषणाप्रमाणें तिचीही गळचेपी होत असते याची त्याला कल्पनाच नव्हती.

इंग्रजीच्या आक्रमणाने ही कल्पना मराठी मनाला आली मोगऱ्यांसारख्या सात्त्विक वृत्तीच्या व बाळबोध वळणाच्या कवीनें अर्ध्या शतकापूर्वी 'त्यांना हेंच पुसा कीं, मरणोन्मुख होय आपुली माय । म्हणुनी औषध कांहीं पुत्रीं देऊ नये तिला काय ?' असा जो तळमळीने प्रश्न विचारला होता, त्याचें कारण तत्कालीन सुशिक्षित वर्गाची मातृभाषेविषयीची उदासीनता हेंच होतें.

ती उदासीनता आज राहिली नसली तरी मराठीच्या अभिमानाची जागृत बुद्धीनें जोपासना करण्याची जरूरी कमी झाली आहे असें मात्र नाही. अग्नी-प्रमाणें अभिमानही चेतवावा लागतो हें ध्यानात घेऊन माधवजूलियनानीं ही कविता रचली आहे आणि त्याच्या सुंदर भावगीतांइतकीच ती लोकप्रिय झाली आहे.

कुठल्याही अतिशयोक्तीच्या आहारीं न जातां कवीनें मराठी भाषेविषयीचा आपला अभिमान या कवितेंत मोठ्या ओजस्वीपणानें व्यक्त केला आहे. 'मराठी भिकारीण झाली तरीही कुशीचा तिच्या तीस केवी त्यजी ?' या प्रश्नाची मोगऱ्याच्या वर उद्धृत केलेल्या प्रश्नाशीं तुलना केली कीं या कवितेंतला रसरशीतपणा चटकन् ध्यानांत येतो. मराठीला 'ज्ञानदेवी' म्हणण्यात कवीनें मनोहर मार्मिकता प्रगट केली आहे स्थल आणि धर्म यात कितीही अंतर असलें तरी एक भाषा बोलणाऱ्या माणसांत बंधुभाव असलाच

याहिजे हें व्यक्त करण्याकरितां 'दिव्या एक ताटात आम्ही बसू' हे कवीने काढलेले उद्गारही भावमधुर आहेत. 'हिचे पुत्र आम्ही, हिचे पाङ्ग फेडू' हा खडा बोल आणि आज ना उद्या हिला जगांतल्या भाषाकडून खडणी मिळेल हा आत्मविश्वास वाचकांच्या मनांत सक्रमित करण्याचें सामर्थ्य या कवितेंत आहे यांत शक्य नाही

✽

✽

✽

✽

मराठी असे आमुची मायबोली जरी आज ही राजभाषा नसे
नसे आज अश्वर्य या माउलीला यशाची पुढ दिव्य आशा असे
जरी पञ्चखण्डांतही मान्यता ये स्वसत्ताबळें श्रीमती अिङ्गजी ।
मराठी भिकारीण झाली तरीही कुशीचा तिच्या तीस केवी त्यजी १

जरी मान्यता आज हिन्दीस देवी उदेलें नव राष्ट्र हें हिंदवी,
मनाचे मराठे मराठीस ध्याती हिची जाणुनी योग्यता, थोरवी,
असूं दूर पेशावरी उत्तरीं वा अम् दक्षिणी दूर तन्जावरीं ।
मराठी असे आमुची मायबोली, अहो ज्ञानदेवीच देखा खरी. २

मराठी असे आमुची मायबोली जरी भिन्नधर्मानुयायी असूं
पुरी बाणली बन्धुता अन्तरङ्गीं, हिच्या एक ताटात आम्ही बसूं,
हिचे पुत्र आम्ही हिचे पाङ्ग फेडू वसे आमुच्या मात्र हृन्मन्दिरीं,
जगन्मान्यता हीस अर्पू प्रतापे हिला वैभव वैभवाच्या शिरी. ३

हिच्या लकराची असे लाज आम्हां, नका फक्त पाहू हिच्या लकरा-
प्रभावी हिचें रूपचापल्य देखा पडावी फिकी ज्यापुढें अप्सरा,
न घालूं जरी वाङ्मयांतील उथ्ती हिरेमोतियांचे हिला दागिने
मराठी असं आमुची मायबोली, वृथा ही बढावी मुकार्याविण ४

मराठी असे आमुची मायबोली अहो पारतन्त्र्यांत ही खड्गली,
हिची थोर सम्पत्ति गेली उपेक्षेमुळें खोल कालार्णवाच्या तळी
तरी सिन्धु मन्थूनि काढूनि रत्नें नियोजूं तयांना हिच्या मण्डनीं
नको रीण । देवोत देतील तेव्हां जगांतील भाषा हिला खण्डणी ५

सहगमन

परिचय : -

मानवी व्यवहारातलें बुद्धीचें महत्त्व मान्य करूनही असे म्हणता येईल की, भावनेवांचून जीवनाला पूर्णता येत नाही. खुनाच्या खटल्यातल्या आरोपीचा बचाव करण्याकरितां एखाद्या बुद्धिवान् वकिलानें तास नि तास केलेलें अस्खलित भाषण ऐकून कोण मंत्रमुग्ध होत नाही ? पण या वक्तृत्वपूर्ण भाषणापेक्षाहीं पोटच्या गोळ्याकरितां उपाशी राहणाऱ्या मातेचें मौन अधिक परिणामकारक होतें.

त्याग हा जीवनमदिराचा ऋळस आहे. देशासाठीं धारातीर्थी पडणाऱ्या वीरपुरुषांच्या चरित्रांतकेंच घराच्या चार भितींत रक्ताचें पाणी करणाऱ्या अबलाच्या आधुष्यांतही त्याचें दर्शन होतें. मात्र त्यागाची ही दिव्य शक्ति श्रद्धेवांचून लाभत नाही. बाबू गेनूसारख्या मजुरानें देशासाठीं हंसतमुखानें बलिदान केलें. पण बाबूपेक्षा अनेक पटींनीं बुद्धिवान् आणि सपन्न असलेल्या लालो लोकाना, त्याच्या धैर्याचा हेवा वाटला, तरी देशाच्या स्वातंत्र्यसंग्रामांत उडी घेण्याचा धीर झाला नाही. बुद्धीचे पांगळपण अशा कसोटीच्या प्रसंगीच प्रकट होतें.

‘सहगमन’ या कवितेंत हेंच तत्त्व कवीनें चित्रित केलें आहे. बुद्धि ही राजाची राणी आणि भावना ही साध्या सैनिकाची रमणी खरी ! पण ही साधीभोळी बलभा आपल्या मृत पतीच्या चितेवर हंसत हसत चढते, जणू काहीं ती चिना नसून सुंदर रीतीनें शृंगारलेली शय्याच आहे ! त्या सैनिकाप्रमाणें राजाही रणागणांत पडला आहे. पण राणीला सहगमनाचा धीर होत नाही ती तडफडते, स्वतःवर चडफडते, आपल्या दुबळेपणाची तिला लाज वाटते. पण काहीं केल्या तिचें पाऊल राजाच्या चितेकडे पडत नाही. उग्र त्यागाच्या तेजाला भिऊन ती डोळे मिटून धेते.

मात्र सैनिकाच्या रमणीचे मरण आपल्या जीवनाहून उज्ज्वल आहे हे तिला पूर्णपणे कळते. ती विनविते—

‘पोटी घालुनि हे दुबळेपण
मला आपुली तू राया म्हण
स्वर्ग जाउ नको मज विसरुन !’

अश्रद्ध दुबळ्या बुद्धिवतांच्या मनाचा आयुष्यात होणारा कोंडमारा ही या कवितेची मध्यवर्ती कल्पना आहे.

❧

❧

❧

❧

हुरहुरे स्मरुनि मन तव चरणां
थरथरे बधुनि तनु परि मरणा ॥ ध्रु० ॥

सार्धा भोळी सैनिकरमणी
चढे चितेवर हांसत नयनीं
दूर उभी मी, असुनी राणी
कथुं तळमळ आतिल कशी कुणा :

मंचकावरी जणु निद्रित वर
जवळीं जाई बाला आतुर
विनवित अबला ‘द्वैत दूर कर ।’
लाधेल धीर हा कधी मना ?

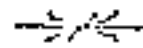
तुझ्यासर्वे मन माझे रमणा
देहाचा परि बंध तुटेना
राघू गगनीं, पंजरिं मैना
मग संगम दुर्लभ दयाघना ।

चिता भडकल्या किति भंवताली
धडधडत्या ज्वालांच्या तालीं
स्वर्ग गातसे, मी पाताळीं
शोधिते अंधतामिं मम किरणा ।

ज्वाला नच या विजयपताका
 पतिव्रताबल दाविति लोका
 फडफडुनी जरि मारिति हांका
 पद पुढें पडेना भिडनि रणा ।

पोटीं घालुनि हं दुबळेपण
 मला आपुली तूं राया म्हण
 स्वर्गी जाउं नको मज विसरुन
 बध पदर पसरिला करि करुणा.

—वि. स. खांडेकर

प्रेम आणि मरण

परिचय: -

गोविंदाग्रज प्रेमाचे शाहीर म्हणून सुप्रसिद्ध आहेत या शाहीराने आपल्या अलौकिक कल्पकतेने ओसाड आडात एकलेपणाच्या आगीने जळून जाणाऱ्या फुलापासून विजेच्या स्पर्शाने भस्म होत असताना हसणाऱ्या वृक्षापर्यंतच्या अनेक अद्भुतरम्य प्रेमकहाण्या सुंदर रीतीने वर्णन केल्या आहेत

कवितेच्या आरंभी होनाजी बाळाच्या दोन ओळी कवीने मुद्दाम उद्धृत केल्या आहेत दीपज्योतीवर झडप घालून जळून जाणाऱ्या पतगाची भावना-शून्य लोक खुशाल वेड्यात गणना करीत होनाजी बाळाला पतगाच्या या त्यागांतच उत्कट प्रीतीचा साक्षात्कार होतो

गडकऱ्यांनी या दिव्य त्यागाकरिता निराळीच जोडी निर्माण केली दीपज्योतीची बीज झाली अर्थात् पतगाचे रूपांतर वृक्षांत होणे क्रमप्राप्तच होतं या वृक्षाचे स्पर्शसुख मिळावे म्हणून त्याच्या भोंवतालच्या किती तरी वेळी तळमळत होत्या पण प्रेमाला आपले आराध्य दैवत दिसले, की ते आधळं होतं वृक्षाने मेघनादाच्या तालावर नर्तकीप्रमाणे नाचणारी बीज पाहिली होती. तिची मानसपूजा करण्यापलीकडे त्याला दुसरे काही दिसेना, सुचेना, रुचेना

प्रीतीपेक्षा अधिक मोठे वेड जगात दुसरे कोणतेच नाही विजेचे वेड लागलेल्या त्या वृक्षाच्या कळ्या पूर्ववत् फुलेनात, त्याची पाने वायुलहरींच्या हातात हात गुफून नाचेनात साऱ्या वनस्पतिसृष्टीला वाटले, “या वेडयाने आपल्या आयुष्याचा सत्यनाश करून घेतला ! प्रीतीसाठी कुणी शहाणा मनुष्य असा झुरत बसतो का ?”

त्याची ही तपश्चर्या पाहून इंद्र घाबरला, धुवाला आपले अढळपद जाईल असे भय वाटू लागले. शेवटी तपोदेवता प्रसन्न होऊन ‘स्वर्गांतला कल्पवृक्ष

हो, तें नको असेल तर प्रलयकालात बालहरि ज्याच्या पन्नावर शयन करतो तो वटवृक्ष हो' असा वर त्याला देऊ लागली पण माणिकमोत्याच्या राशी पुढें केल्या म्हणून तहानेलेल्या माणसाचें समाधान होईल का ? प्रीतीची तृषाही अशीच असते !

‘विजेचा स्पर्श होतां व तू जकून जाशील’—असा तेहतीस कोटि देवांनीं त्याला उपदेश केला पण प्रीतीला मृत्यु भिववूं शकत नाही त्या प्रेमवेड्या वृक्षानें उत्तर दिलें,—

‘क्षण एक पुरे प्रेमाचा ।
वर्षाव घडो मरणाचा । मग पुढें’ ॥

शेवटीं त्याची तपस्या सफल झाली प्रीतीची जळती ज्योत त्याला कडकडून भेटली. तिच्या स्पर्शासिरशीं वृक्ष उन्मळून, दुभगून खालीं पडला. पण त्याचा हा मृत्यु किती आनंदपूर्ण होता !

‘दुभगून खालीं पडला
परि पडता पडता हसला । एकदां ॥

हर्षाच्या येउनि लहरी
फडफडुनी पानें सारीं । हांसलीं ॥

त्या कळ्या सर्वही खुलल्या
खुलल्या त्या कायम खुलल्या ॥’

कायम सारख्या कर्णकटु शब्दाकडे आपलें प्रथम लक्षही जात नाही, इतकें हें वर्णन सरस आहे

गडकऱ्यांनीं या कवितेंत वर्णिलेली प्रीति भक्तीहून भिन्न नाही अद्भुतरम्य मध्यवर्ती कल्पना, तिचा कल्पकतापूर्ण विस्तार, पौराणिक पार्श्वभूमीनें उत्पन्न केलेली भव्यता, दोन दोन सुंदर ओळींत व्यक्त झालेले प्रेमिकाचे कारुण्यपूर्ण उत्कट अनुभव, इत्यादि गुणविशेषांमुळे ही कविता नेहमींच लोकप्रिय राहिल.

“जगीं सांगतात प्रीत पतंगाची खरी ।

झड घालून प्राण देतो दीपकाचे वरी” —होनाजी बाळ

कुठल्याशा जागीं देख ।

मैदान मोकळें एक । पसरलें ॥

वृक्ष थोर एकच त्यांत ।

वाढला पुऱ्या जोमात । सारखा ॥

चहुकडेच त्याच्या भंवतें ।

गुडघाभर सारें जग तें । तेथलें ॥

झुडपेंच खुरट इबलाली ।

मातीत पसरल्या वेली । माजती ॥

रोज तीं । कैक उपजतीं । आणखी मरतीं ।

नाहिं त्या गणती । दाद ही अशांची नव्हती । त्याप्रती ॥

त्यासाठी मैदानांत ।

किति वेली तळमळतात । सारख्या ॥

परि कर्मांचें विंदान ।

कांही तरि असतें आन । चहुकडे ॥

कोणत्या सुहृतांवरती ।

मेघांत वीज लखलखती । नाचली ॥

त्या क्षणी । त्याच्या मनीं । तरंगति झणीं ।

गोड तरि जहरी । प्रीतीच्या नवथर लहरी । न कळतां ॥

तो ठसा मनावर ठसला ।

तो घाव जिव्हारीं बसला । प्रीतिचा ॥

वेड पुरें लावी त्याला ।

गमनांतिल चंचल बाला । त्यावरी ॥

जाति-धर्म त्याचा सुटला ।

संबंध जगाशीं तुटला । त्यापुढें ॥

आशाहि । कोठली काहिं । राहिली नाहिं ।

सारखी जाळी । ध्यास त्यास तीन्ही काळीं । एक तो ॥

मुसळधार पाउस पडला ।
परि कधी टवटवी त्याला । येइना ॥

जरि वारा करि थैमान ।
तरि हले न पार्चे पान । एकही ॥

कैकदां कळ्याही आल्या ।
नच फुलल्या कांहीं कल्या । परि कधीं ॥

तो योग । खरा हटयोग । प्रीतिचा रोग ।
लागला ज्याला । लागतें जगावें त्याला । हें असें ॥

ही त्याची स्थिति पाहुनियां ।
ती दीड वितीची दुनिया । बडबडे ॥

कुणि हसे कुणी करि कीव ।
तडफडे कुणाचा जीव । त्यास्तव ॥

कुणि दयाहि त्यावरि करिती ।
स्वर्गस्थ देव मनिं हंसती । त्याप्रती ॥

निंदिती । कुणी त्याप्रती । नजर चुकविती ।
भीतिही कोणी । जड जगास अवजड गोणी । होइ तो ॥

इष्काचा जहरी प्याला ।
नशिबाला ज्याच्या आला । हा असा ॥

टोंकाविण चालू मरणें ।
तें त्याचें होतें जगणें । सारखें ॥

हृदयाला फसवुनि हंसणें ।
जीबाला न कळत जगणें । वरिवरी ॥

पटतना । जमीं जगपणा । त्याचिया मना ।
भाव ज्या टाकी । देवांतुनि दगडचि बाकी । राहतो ॥

यापरी तपश्र्वर्या ती ।
किति झाली न तिला गणती । राहिली ॥
इद्राच्या इंद्रपदाला ।
थरकांप सारखा सुटला । भीतिनें ॥

आश्रयें ऋषिगण दाटे ।
ध्रुव बाळा मत्सर वाटे । पाहुनी ॥
तां स्वतां । तपोदेवता । काल सपतां ।
प्रकटली अंती । “ वरं ब्रूहि ’ झाली वदती । त्याप्रती ॥

“ तप फळास आंल पाही ।
माग जें मनोगत कांहीं । यावरी ॥

हो चिरंजीव लवलाहीं ।
कल्पवृक्ष दुसरा होई । नंदनीं ॥

प्रळयींच्या वटवृक्षाचें ।
तुज मिळेल पद भाग्याचें । तरुवरा ॥ ’

तो वदे । “ देवि, सर्वदे, । हेंच एक दे ।
भेटवी मजला । जीविंच्या जिवाची बाला । एकदां ॥ ”

सांगती हिताच्या गोष्टी ।
देवांच्या तेतिस कोटी । मग तथा ॥

“ ही भलती आशा वा रे ।
सोडि तू वेड हें सारें । घातकी ॥

स्पर्शासह मरणाहि आणी ।
ती तुझ्या जिवाची राणी । त्या क्षणीं ॥

ही अशी । शुद्ध राक्षसी । काय मागसी ॥
माग तूं कांहीं । लाभलें कुणाला नाहीं । जें कधीं ॥ ’

तो हसे जरा उपहासें ।
मग सर्वेच बदला त्रासें । त्यांप्रती ॥

“ निष्प्रेम चिरंजीवन ते ।
जमिं दगडालाही मिळतें । धिक्क तथा ॥

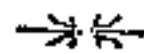
क्षण एक पुरे प्रेमाचा ।
वर्षाव घडो मरणांचा । मग पुढें ॥ ”

निग्रहें । बहुनि शब्द हे । अधिक आग्रहें ।
जीव आवरुनी । ध्यानस्थ बैसला फिरुनी ॥ वृक्ष तो ॥

तो निग्रह पाहुनि त्याचा ।
 निरुपाय सर्व देवाचा । जाइला ॥
 मग त्याला भेटायाला ।
 गगनातिल चंचल बाला । धाडिली ॥
 धांवली उताविळ होत ।
 प्रीतीची जळती ज्योत । त्याकडे ॥
 कडकडे । त्यावरी पडे । स्पर्श जो घडे ।
 वृक्ष उन्मळला । दुर्भंगून खाली पडला । त्या क्षणीं ॥

दुर्भंगून खाली पडला ।
 परि पडतां पडतां हंसला ॥ एकदां ॥
 हर्षाच्या येउनि लहरी ।
 फडफडुनी पाने सारीं ॥ हांसलीं ॥
 त्या कळ्या सर्वही फुलल्या ।
 खुलल्या त्या कायम खुलल्या ॥ अजुनिही ॥
 तो योग । खरा हटयोग । प्रीतिचा रोग ।
 लागला ज्याला । लाभतें मरणही त्याला ॥ हें असें ॥

—गोविंदाप्रज

रुद्रास आवाहन

परिचय : —

‘तुझ्या गळां माझ्या गळा, गुकू सोत्याच्या माळा’ हे अल्लड भावावहिणींचे लटकें भाडण, ‘डोळे हे जुलुमि गडे, रोखुनि मज पाहु नका’ ही नववधूची मुग्ध शृंगाराची आविष्कार करणारी विनवणी, ‘कुणि कोडे माझे उकलिल कां ?’ हा रसिक प्रेमिकाचा मधुर प्रश्न, ‘रुणुळुणु ये रुणुळुणु ये झगकारित वाळा’ हे बालकाचे स्वागत करणारे मधुमधुर बोल, इत्यादिकांच्या वाचकाला तांबे हे संसारी कवि आहेत, कौटुबिक भावनांत रगून जाणें हाच त्यांच्या प्रतिभेचा विशेष आहे, असें वाटले तर त्यात नवल नाही. पण तांच्यांची प्रतिभा अश्रुपैलू आहे त्यांनीं सामाजिक, ऐतिहासिक, राष्ट्रीय अगर देशभक्तिपर कविता अष्टाहासानें कधींच लिहिल्या नाहींत. पण हिंदु विधवेच्या मनाचें सूक्ष्म चित्रण करणाऱ्या त्यांच्या कविता सव्येनें थोड्या असल्या तरी त्या वाचून गर्हिवर येतो. ‘ज्ञाशीवाली’ ही त्यांची एकुलती एक ऐतिहासिक कविता आहे पण तिचा आदि नि अंत किती सुंदर आहे !

‘रे हिंदवाववा, थांब या स्थळी
अश्रु दोन ढाळीं,
ती पराक्रमाची ज्योत मावळें इथें ज्ञाशिवाली.

असा या स्मृतिगीताचा प्रारंभ करून शेवटीं ते म्हणतात—

‘ह्या दगडां फुटतिल जिभा कथाया कथा
सकळ काळी !’

तांबे हे स्वभावतः कौटुबिक कवि असले तरी ते तत्त्वज्ञ कवि आहेत १९२१ च्या ऑगस्टमध्ये मृत्यूची छाया स्वतः वर पडली असताना त्यांनीं तीन आठवड्यांत ज्या आठ कविता लिहिल्या आहेत त्या त्यांच्या प्रतिभेंत काव्याचा कोमलपणा आणि तत्त्वज्ञानाचा कठोरपणा याचा किती सुंदर संगम झाला आहे हे दर्शवितात.

मनुष्य मरणाकडे भीतीने पाहतो मरण हा त्याला आपल्या आशा-आकांक्षाचा, जीवनाचा, चैतन्यमय स्फुरणाचा शेवट वाटतो. पण मरण हा जीवनविकासाचा क्रमप्राप्त भाग आहे, अशी ताब्याची श्रद्धा आहे. 'घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी' या आशावादाने रसरसलेल्या कवितेत ते म्हणतात—

‘ फूल गळे, फळ गोड जाहले
बीज नुरे, डौलांत तरु डुले
तेल जळे, बघ ज्योत पाजळे,
कां मरणिं अमरता ही न खरी ? ’

आत्मदान, त्याग, यज्ञ—कुडलेही नांव दिले तरी मानवी जीवनाचा आत्मा या स्वार्थनिरपेक्ष भावनेत आहे भयकर अरण्यात राहणारा मनुष्य आज सुंदर नगरांत राहतो गारगोटीने विस्तव करणारा मनुष्य आज विद्युद्दीपाच्या प्रकाशात वावरतो रोग झाला की आकाशाकडे दीनवाण्या मुद्रेने पाहणारा मनुष्य आज शरिराच्या आतला रोग कुशलतेने कापतो. जगाच्या आरंभापासून प्रत्येक पिढीतल्या बुद्धिमतांनी जीवन हा यज्ञ आहे अशी श्रद्धा ठेवून काम केले नसते तर आज डोक्यांना मानव-जातीची प्रगति नुसत्या कल्पनेतसुद्धा दिसली नसती.

रसप्राहक दृष्टीने मानवजातीच्या इतिहासाकडे पाहिले म्हणजे अशा तऱ्हेचे विचार मनांत येतात. पण इतिहासावरून वर्तमानाकडे दृष्टि वळविली तर मानवी प्रगतीला खप्रास ग्रहण लागत आहे की काय अशी शका मनात आल्यावाचून राहत नाही. एकेका पिढीला जगात दोन दोन महायुद्धे होत असून त्यांत माणसे मुंग्यासारखी चिरडली जात आहेत एकीकडे श्रीमंत कुबेराशी सर्व बाबतींत स्पर्धा करीत आहेत; तर दुसरीकडे या संपत्तीचे उत्पादन करणारे खातेऱ्यात खिनपत दिवस कंठीत आहेत आज जगाचे राज्य प्रेम, सत्य अथवा भावना यांच्याकडे नाही. त्याची सारी सूत्रे जुलूम, सत्ता आणि कायदा यांच्या हातात गेली आहेत. समाजरचना बदलल्या-शिवाय आणि जीवनाची नवी मूल्ये प्रस्थापित झाल्याशिवाय ही परिस्थिति बदलणार नाही कान्तिच हे कार्य करू शकेल अशी ताब्यांची श्रद्धा आहे 'रुद्रास आवाहन' या कान्तीला आवाहन करणाऱ्या ओजस्वी गीतात त्यांचे सर्व काव्यगुण

प्रकर्षानें प्रगट झालेले दिसतात. या कवितेचा प्रारंभच किती गभीर व नादपूर्ण आहे पहा—‘डुमडुमत डमरु ये, खणखणत शूल ये, शख फुकीत ये, येइ रुद्रा !’ रत्नपरिपोषक शब्दरचना, विशाल कल्पना, भारतीय संस्कृतींतून निर्माण झालेले रूपक, विषमतेच्या पायावर उभारलेली आजची निर्घृण समाजरचना नाहीशी झाल्याशिवाय जग सुखी होणार नाही अशी उत्कट श्रद्धा आणि ‘मुकुट रंकासि दे, कराटि भूषाप्रती’ अशा परिणामकारक पंक्ती या सर्वांच्या सगळामुळे ही कविता मराठी वाङ्मयांत अमर होईल.

✽

✽

✽

✽

[जाति-वीरभद्र. राग-शङ्करा]

डुमडुमत डमरु ये, खणखणत शूल ये,
शङ्ख फुडकीत ये, येइ रुद्रा !
प्रलेयघनभैरवा, करित कर्कश रवा
क्रूर विक्राळ घे क्रुध्द मुद्रा !

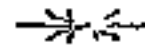
कडकडा फोड नभ, उडव उडुमक्षिका,
खडबडवि दिग्गजां, तुडव रविमालिका,
माण्ड वादळ, उधळ गिरि जशी मृत्तिका
खघळवी चहुंकडे या सहुद्रां !

पाड सिंहासनें दुष्ट हीं पालथी,
ओढ हत्तीवरुनि मत्त नृप खालती,
मुकुट रंकासि दे, कराटि भूषाप्रती —
झाड खटखट तुझे सड्ग क्षुद्रां !

जल तडागीं सडे, बुडबुडे, तडतडे ---
‘शान्ति ही ।’ वापुडे बडबडति जन-किडे ।
धडधडा फोड तट ! रुद्र, ये, चहुंकडे,
धगधगित अग्निमार्धिं उजळ भद्रा !

पूर्वे नरसिंह तू प्रगटुनी फाडिले
 दुष्ट जयि अन्य गृहिं दरवडे पाडिले,
 बलुनि नृप ताणुनी चण्ड, जन नाडिले—
 दे जयांचें तयां वीरभद्रा ।

—भा श, नांवे

या आम्हाला सुळी

परिचय :-

यशवंतांची कविता जिनकी विपुल तितकीच विविध आहे रविकिरणमंडळाचे एक प्रमुख कवि म्हणून पचवीस वर्षांपूर्वी ते जनतेपुढे आले तेव्हापासून काव्यप्रेमी रसिकाना त्यांच्याविषयी जे गाढ आकर्षण वाटत आले आहे ते अजूनही ओसरले नाही एक पिढी मागे पडली भोवतालचे जीवन बदलले, नवे नवे काव्याचे विषय निर्माण झाले आणि वाङ्मयाच्या क्षितिजावर तरुण पिढीतले प्रतिभासंपन्न कवि चमकू लागले, तरी यशवंत अजूनही आपल्या उच्च स्थानी उभे असून हृदयंगम गीते गीत आहेत काव्य व ओज हे पहिल्यापासूनच त्यांच्या प्रतिभेचे आवडते रस आहेत. पण गेल्या पाचसहा वर्षांत भारतीय जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांत क्रांतीचे जे वादळी वारे वाहू लागले आहेत, त्यांचा परिणाम इतर वाङ्मयाप्रमाणे यशवंतांच्या कवितेवरही होत आहे गेल्या पांच वर्षांतल्या कवण व प्रक्षोभक घटनांनी त्यांची प्रतिभा अनेक वेळां प्रफुल्लित केली आहे. 'या आम्हाला सुळी' हे कवन त्यांच्या अगदी अलीकडच्या काव्य-संग्रहातले असून ज्यांच्या अतःकरणात देशभक्तीची ज्योत पेटली आहे असा मनुष्य कांशी जातानासुद्धा आपल्या कार्या-विषयी किती सश्रद्ध आणि मृत्यूविषयी किती बेफिकीर अमनो याचे त्यांनी त्यान कल्पकतापूर्ण चित्रण केले आहे. ही कविता वाचतांना विनायकाच्या

‘देशभक्ता प्रासाद बदिशाला
शृंगलांच्या गुफिल्या पुष्पमाला
चिता सिंहासन शूल राजदंड
मृत्युदैवत दे अमरता उदंड’

या ओळींची कुणालाही आठवण होईल.

सतीचें वाण घेतलेल्या देशभक्ताची फाशीं जातां वेळचीं मन स्थिति.

[जाति— समुद्रिभद्रना, भुपाळीसाखी]

द्या आम्हाला सुळीं, जाहलों आम्ही तुमचे बळी
जगीं चिरन्तन नान्दतील परि असुच्या शाणव कुळी

खुडून टाका अम्हांस—आम्ही दुर्वाङ्कुर भूतळीं
पाताळापर्यन्त आसुची परन्तु रुजली सुळी

काय हटवुनी इटतो सागर ? — हटेल एकीकडे
उफाळेल तो दुसरीकडुनी गिळून डोडगर कडे

ज्वालासुखिला बधता लिम्पू ? काय कल्पना खुळी !
तोच अनावर उयास होइल जागृत शाणव कुळी

भाऊराया ! देवकिची हीं बधा सात अर्भकें
किती तोकडे उपाय ? त्यांनीं होणारें कां चुके ?

घान्धुनियां अन्धार—कोठड्या बधस्तम्भ रोवुनी
बळोद्धतांनो ! धराल का अवतार—कार्य रोधुनी ?

शिळेवरी आपटा आसुचीं अहो शिरें कोवळीं
सुद्धन तुमच्या मुठींतुनी परि शक्ति जगीं भोकळी

द्या आम्हांला सुळी ! जाहलों आम्ही तुमचे बळी
अमर तत्व—अवतार तयाचा वाढतसे गोकुळी

द्या आम्हांला सुळीं आणि व्हा कलेवरांचे धनी
फोडुनि पण त्या ज्योतिस्त्व का जाई जगतांतुनी ?

द्या आम्हांला सुळीं आणखी मूठ—मूठ घ्या घुळी
रुण्डमालिका असुची त्या तर ज्योतिविर काजळी.

मरणीं असुच्या अनेक कुलतिल लोकी दीपावली
जेत्यांनो व्हा पराभूत हो देउनि आम्हां सुळीं

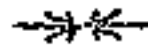
खुशाल ह्या फासांत गुन्तबा एकेकाचा गळा
पुरा साजरा करा आमुच्या विजयाचा सोहळा

आजवरी जुळविली यथामति जी जीवित-पुस्तिका
फांशीविण तिज नसे समुचिता भरतवाक्य-गीतिका

द्या आम्हांला सुळी; होउं द्या कृतार्थ जन्मुनि कुळीं
पितर मुक्तिच्या मोदें म्हणातिल, धन्य पुत्र हे बळी

भावि पिढ्यांना मिरवायास्तव अपुल्या वक्षस्थळीं
तजेल अक्षय चिन्ह यावया द्या आम्हांला सुळीं.

—यशवत

फत्तर आणि फुलें

परिचय

‘झेंडूचीं फुलें’, ‘साष्टांग नमस्कार’ व ‘लमाची बेडी’ यांच्यासारखीं नाटके, ‘ब्रह्मचारी’ व ‘अर्धांगी’ या थाटाचे बोलपट आणि हशाटाळ्यांचा हुकमी पाऊस पाडणारें वक्तृत्व, या सर्वांमुळे अत्रे म्हणजे विनोदाचा धबधबा असें समीकरण महाराष्ट्रांत रूढ झालें असलें तर त्यांत नवल कसलें ? धबधब्याच्या या प्रचंड आवाजांत त्याच्या ‘गीतगंगे’तल्या तरगांचा मंदमधुर ध्वनि कुठल्या कुठें लप पावला आहे ! पण अत्र्याची प्रतिभा लहरी आणि स्वच्छदी असली तरी ती केवळ विनोदी नाही. ते गडकऱ्यांना गुरु मानतात. आणि गडकऱ्यांपासून त्यांना फक्त विनोदाचाच वारसा मिळाला आहे असें कोण म्हणेल ? गडकऱ्यांची काव्यात्म वृत्तीही अत्र्यांच्यापाशी आहे. ‘फत्तर आणि फुलें’ वाचून केशवसुत आणि गोविंदाग्रज यांच्या कांहीं कवितांची अधुक आठवण होते याचें कारण हेंच आहे. जगात अंतःसौंदर्य सहजासहजी दृष्टीला पडत नसलें तरी बाह्य सौंदर्यपिक्षा तें श्रेष्ठ असतें हें या कवितेंत कवीनें मोठ्या मार्मिकतेनें सूचित केलें आहे.

ॐ

ॐ

ॐ

ॐ

होता डोंगरपायथ्यास पडला धोंडा भला थोरला
वर्षे कैकहि लोटलीं तरि न तो हाले झुळी आपुला !
आनंदी फुलवेल एक जवळी होती सुखें राहत
बाळे सांजसकाळ हांसत तिची तैशींच कोमेजत !

थडुखोर फुले हंसुनि वदली धोंड्यास तीं एकदा,
“ धोंडा केवळ तूं ! अरे, न जगतीं कांहीं तुझा फायदा ! ”
संतापून त्यास फत्तर म्हणे, “ का हीं वृथा बोलणी ?
सारी सुंदरता इथेंच तुमची जाईल रे बाळुनी ! ”

धाड्याच्या परि काळजास भिडले ते शब्द जाऊनियां,
 काळाठिक्कर याहुळें हळुहळु तो लागला व्हावया.
 पुष्पांच्या कवळ्या मनांतहि सले तें फत्तराचें बच,
 गेली तोंडकळा सुकून पडलीं ती पांढरीं फारच ।

कोणी त्या स्थळिं शिल्पकार मग तों ये हिंडतां हिंडतां,
 त्याच्या स्फूर्तिस फत्तरांत दिसली कांहींतरी दिव्यता
 त्याची दिव्यकलाकरांशुलि न जो त्या फत्तरा लागली,
 श्रीसौंदर्यमनोरमा प्रगटुनी माक्षात् उभी राहिली ।

वेडा पोर असाच गुगत कुणी एकाकि ये त्या स्थळा
 ती मूर्ती वघतांच तो तर खुळा नाचावया लागला ।
 त्यानें तीं खुडुनी फुल भरभरा पायीं तिच्या वाहिलीं,
 तों, त्यांची फुलुनी कळी खदखदां सारीं हसूं लागलीं !

❦

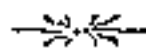
❦

❦

❦

लावण्याकृति ती वनांत अजुनी आहे उभी हासत,
 पुष्पही वसलींत तीं बिलगुनी पायीं तिच्या खेळत ।

—केशवकुमार

क्रांतीचा जयजयकार

परिचय : -

गेल्या दहा वर्षांत उदयाला आलेल्या कवींत कुसुमाग्रज व बोरकर, हे अग्रेसर ठरतील. प्रत्येकात वैशिष्ट्यपूर्ण काव्यगुण विपुलतेने आढळतात. पण प्रतिभेचा प्रकृतिधर्म भिन्न असल्यामुळे त्यांच्या कवितांच्या तोंडवळ्यांत मात्र फार थोडे साम्य आहे. बोरकराच्या आत्मनिष्ठेमुळे त्यांची विविध प्रेमगीते रमणीय झाली आहेत. कुसुमाग्रजाच्या समाजनिष्ठेमुळे त्यांच्या राष्ट्रीय, सामाजिक आणि मानवधर्माचा पुरस्कार करणाऱ्या कवनाना विलक्षण तेज चढले आहे. 'क्रांतीचा जयजयकार' ही कुसुमाग्रजाची एक अशीच अत्यंत लोकप्रिय कविता आहे. केशवसुत आणि सावरकर या दोघांनाही जिच्या निर्मितीबद्दल अभिमान वाटला असता अशा या कवितेन ओज, कल्पकता आणि भावनाविष्कार याची जणुं काहीं शर्यत लागली आहे असा रसिकमनाला भास झाल्यावांचून राहत नाही.

❦

❦

❦

❦

[अन्नत्याग करून मृत्यूच्या दारात पाऊल टाकताना राजवद्याच्या ओठावर असलेच गाणे स्फुरले नसेल काय ?]

[जाति-मिश्र चद्रकांत]

गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार
अन् वज्रांचे छातीवरती घ्या झेलून प्रहार !
खळखळुं वा या अद्य झुंखला हातापायांत
पोलादाची काय तमा मरणाच्या दारांत ?
सर्पानो उद्दाम, आवळा कम्बूनिया पाश
पिचेल मनगट परी उरांतिल अभग आवेश

तडिताघाते कोसळेल का तारांचा संभार
 कधीही तारांचा संभार
 गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार !

क्रुद्ध भूक पोटांत घालुं वा खुशाल थैमान
 कुरतडुं वा आंतडी करुं वा रक्ताचे पान
 संहारक काली, तुज देती बळीच आव्हान
 बलशाली मरणाहुन आहे अमुचा अभिमान
 सृष्ट्युजय आम्ही ! आम्हाला कसलें कारागार ?
 अहो, हे कसलें कारागार ?
 गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार !

पदोपदी पसरून निखारे आपल्याच हाती
 होउनिया बेहोष धावलो ध्येयपथावरती
 कधिं न थांबलो विश्रांतीस्तत्र, पाहिलें न मार्गें
 बांधुं न शकले प्रीतीचे वा कीर्तीचे धागे
 एकच तारा समोर आणि पायतळीं अंगार
 होता पायतळीं अंगार
 गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार !

श्वासानो, जा वायूसंगे ओलांडुन भित
 अन् आईला कळवा अमुच्या हृदयांतिल स्वत
 तांगा वेडी तुझी मुलें ही वा अधारात
 बद्ध करानीं अखेरचा तुज करती प्रणिपात
 तुझ्या मुक्तिचें एकच होतें वेड परी अनिवार
 त्यांना वेड परी अनिवार
 गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार !

नाचविता ध्वज तुझा एतले शूखलेंत हात
 तुझ्या यशाचे पत्राड गातां गळ्यांत घे तात
 चरणांचें तत्र पूजन केलें म्हणुनि युन्हेगार
 देता जीवन--अर्घ्य तुला ठरलो वेडेपीर
 दशिल ना पण तुझ्या कुशीचा वेड्यांना आधार
 आई, वेड्यांना आधार
 गर्जा जयजयकार क्रांतिचा गर्जा जयजयकार !

कशास आई, भिजविसि हांळे उजळ तुझ भाल
 रात्रीच्या गर्भांत उद्यांचा असे उषःकाल
 सरणावरती आज आहुचीं पेटतांच प्रेतें
 उठतिल त्या ज्वालांतुन भावी क्रांतीचे नेते
 लोहदण्ड तव पायांमधले खळाखळा तुटणार
 आई, खळाखळा तुटणार
 गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार !

आतां कर ओंकारा, तांडव गिळावया घास
 नाचत गर्जत टाक बळींच्या गळ्यावरी कांस
 रक्तमांस लुटण्यास गिधाडें येउं देत क्रूर
 पद्दा मोकळें केलें आतां न्यासाठीं ऊर
 शरिराचा कर सुखेनैव या सुखेनैव संहार
 मरणा, सुखेनैव संहार
 गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार !

— कुटुमाग्रज

नवा शिपाई

परिचय

आधुनिक मराठी कवितेचे कुलगुरु अमा केशवसुताचा यथार्थ लैकिक आहे आत्माविष्कारातली उत्कट स्वाभाविकता, कल्पकतेमधली नावीन्यपूर्ण विविधता, जीवनविषयक दृष्टिकोनात पदोपदी प्रतीत होणारी प्रगतिप्रियता, इत्यादि अनेक गुणांनी त्याची कविता नटलेली आहे त्याचा आवेश वधायचा असेल, तर 'धार धरलिया प्यार जिवावर । रडोत रडतिल रांडापोरे । गतशतकाचीं पापें घोरे । क्षालायला तुमचीं रुधारे । पाहिजेत रे खैण न व्हा तर ॥' हे तुतारींतले कडवे वाचवे त्यांची क्रांतिप्रियता पडताळून पाहायची असेल, तर 'गोकण' ही कविता वाचावी 'वैर त्यांना जे गरिबी शिकवितात, चालांस' हा त्यातला चरण अविस्मरणीय आहे. कलेची निर्मिति कशी होते या अनुभूतीचे त्यांचे चित्रण किती कल्पनापूर्ण आहे हे झपूर्जा कवितेतील खालील कडव्यावरून दिसून येईल:-

जाताच्या कुपणावरून

उड्डाण करून

चिद्घनचपला हो जाते

नाचत तेथे चकचकते

अधुक आकृति

तिस दिसताती

त्या गाताती

निगूढ गीती

त्या गीतीचे ध्वनि निघती

झपूर्जा गडे झपूर्जा !

नवा शिपाई, ही त्याची कविता अशीच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे मनुष्यामनुष्यामध्ये जातीच्या, धर्माच्या, वंशाच्या, राष्ट्राच्या आणि असल्याच शेंकडों कृत्रिम भेदाच्या भिती उभारल्या गेल्यामुळे या सुधारलेल्या विसाव्या शतकातही प्रलयकाळाला सौम्य

ठरविणारी महायुद्ध होत आहेत, लढाईला लाजविणारे रक्तपात राजकारणाच्या निमित्ताने घडून येत आहेत, हरत-हेच्या विषमतेचे राक्षसी थैमान समाजांत सरासि सुरू आहे अशा रीतीने कलकित झालेले मानवी जीवनाचे मागल्य यापुढे कायमचे उध्वस्त होतं की काय अशी भीति मोठमोठ्या लोकांना आज वाटत आहे या भीतीचे निर्मूलन एकच गोष्ट करू व्हेल-सर्वसामान्य मनुष्याच्या मनातला सुप्त बंधुभाव जागृत करून मनुष्य मनुष्याचा मित्र आहे ही श्रद्धा आचरणात आणण्या-इतकी त्याच्या बुद्धीची आणि भावनांची क्षितिजे विशाल करून ! अखिल मानवतेला कवटाळणाऱ्या या नव्या क्षितिजाकडे जाण्यासाठीच महात्माजींसारखी मोठी माणसे आज धडपडत आहेत परममगल अशा मानवधर्माच्या मूल्यावरच यापुढे जगाचे उज्ज्वल भवितव्य अवलंबून आहे 'नवा शिपाई' हे या मानवधर्माचे एक सुंदर स्तोत्र आहे असे निःशकपणे म्हणता येईल

✽

✽

✽

✽

नव्या मनुंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे,
कोण मला वठणीला आणू शकता तें मी पाहे ।
ब्राह्मण नाही, हिंदुदि नाही, न मी एक पथाचा,
तेच पतित कीं जे आखाडिती प्रदेश साकल्याचा ।
खादाड असे माझी भूक,
कतफोरानें मला न सूख;
कूपांतील मी नच मंडूक
मळ्यास माझ्या कुपण पडणें अगदी न मला साहे
कोण मला वठणीला आणू शकतो तें मी पाहें ।

जिकडे जावें तिकडे माझीं भावडे आहेत,
सर्वत्र खुणा माझ्या घरच्या मजला दिसताहेत
कोठेही जा-पायाखालीं तृणावृता भू दिसते,
कोठेही जा-डोईवरतें दिसतें नीलावर तें
सावलीत गोजिरी मुले
उन्हांत दिसती गोड फुलें
बघतां मन हर्षून डुलें;
तीं माझी, मी त्याचा, एकच ओघ अम्हांतुनि वाहे
नव्या मनुंतिल नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे ।

पूजितसें मी कवणाला ? तर मी पूजों अपुल्याला,
 आपल्यामघें विश्व पाहुनी पूजों मी विश्वाला
 'मी' हा शब्दच मजला नलगे, संपुष्टी हे लोक
 आणुनि तो, निजाशिरीं ओढिती अनर्थ भलते देख !

लहान-मोठें मज न कळे

साधु- अधम हें द्वयहि गळे,

दूर- जवळ हा भाव पळे,

सर्वच मोठें- साधु-जवळ त्या सकळीं मी भरुनी राहें
 कोण मला बढणीला आणूं शकतो तें मी पाहें !

हलवा करितां तिळावर जसे कण चढती पाकाचे
 अहंस्फूर्तिच्या केन्द्राभवतें वेष्टन तेंवि जडाचें,
 आंत समचि निर्गुण तिलक वरि सदृश सृष्टण तो पाक,
 परि अन्या बोंचाया धरितो कांटे कां प्रत्येक ?

अशी स्थिती ही असे जनी !

कलह कसा जाइल मिदुनी ?

चिंता वागे हीच मनी

शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं बघत काळ जो आहे,
 प्रेषित त्याचा नज्या दमाचा शूर शिपाई आहे !

साद

परिचय :

परपरेच्या दृष्टीने वोरकर ताब्यांच्या घराण्यांतले असले तरी गोमंतकांतल्या निवासामुळे बालकवीनीसुद्धा ज्याचें कौतुक केले असतें, असें सुंदर निसर्गचित्रण ते जिनक्या ऐटीनें करू शकतात, तितक्याच आर्नतेनें अंतर्मुख होऊन ते जीवनविषयक उदात्त गीतेही गातात त्याच्या या दुसऱ्या विशेषाचा उगम संतवाङ्मयाविषयी त्यांना वाटणाऱ्या उत्कट प्रेमांत आहे 'अमृत घट' या सरस कौटुबिक कवितेंत घराबाहेर सुख शोधायला निघालेल्या तरुणाला 'वडील वाचिति गाथा पोथी । काल तिथें तू कमिलास किति !' हा जो त्यांनीं मार्मिक प्रश्न विचारला आहे त्याचें मूळ त्यांच्या या प्रवृत्तांतच आहे

कठोर आत्मपरीक्षण करून एका ध्येयवादी जीवानें देवापाशीं मागितलेलें मागणें 'साद' या कवितेंत ग्रथित झालें आहे. गाधीवादानें मराठी वाङ्मयाला विनोबाजी भाव्यांच्या निबधासारखें विचारप्रेरक गद्य जसें दिलें, तसेंच तत्त्वचिंतनाच्या बैठकीवर उभारलेलें भावनोत्कट काव्यही दिलें आहे हें या कवितेवरून दिसून येईल.

✽

✽

✽

✽

एकच माझा साद, एक प्रभु, एकच माझा साद
पचूं न देई मला कधीही इवलसाहि प्रवाद !

स्वार्थ माझे मिटतां लोचन
घाल त्यांत अविलंब अंजन
मोहिं संततां जरा कुठे मन मागें लाव प्रवाद !

परदुःखावर शिजलें जें सुख
विटाळले जरि तेणें हें सुख
या हृदयातुनि त्या दुःखाचे उठवीं शत पदसाद !

ठेंच अचानक लाव पदांला
खोक पडूं दे अभिमानाला
बाज^१ यशाची चढतां मजला चढला जरि उन्माद !

कलेंतुनी घसरतां विलासीं
अथवा स्वातंत्र्यांतुनि दासीं
आग लावुनी आत्मसुखाला धुमसत ठेव विषाद !

निष्ठा जरि मम दुबळी झाली
खचवीं भू झाणें चरणांखाली
विकल करीं वरवंचित प्राणा कोंडुनि अंतर्नाद !

विश्वनाथ्यविकसनीं तुझ्या या
रंगत मजला हवें कुलाया
दयामया ! काविपति ! निजनियमा न करी मज अपवाद !

पापासरशी देउनि शापा
सन्मार्गी मज लावीं बापा !
जाणतसें मी तुझ्या घरीं प्रभु ! शासन हाहि प्रसाद !

—वा भ बोस्कर.

REFBK-0006904

